

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖА БЕРУВЧИ PhD.27.06.2017.Fil.05.02 РАҚАМЛИ
ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

РАҲМОНОВ ҒАФФОРЖОН РЎЗМАТОВИЧ

**ЎЗБЕК ТИЛИДА ЛУҒАВИЙ СИНОНИМИЯ ВА
ГРАДУОНИМИЯНИНГ ЎЗARO МУНОСАБАТИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2019

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of Dissertation
Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) in Philology**

Рахмонов Гаффоржон Рўзматович

Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро

муносабати 3

Rahmonov Gafforjon Ruzmatovich

The interaction of literal synonymy and graduonymy

in the Uzbek language..... 25

Рахмонов Гаффорджон Рузматович

Взаимоотношения между лексической синонимией и

градуонимией в узбекском языке 45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 48

Иловалар

Приложение

Appendix 50

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ИЛМий
ДАРАЖА БЕРУВЧИ PhD.27.06.2017.Fil.05.02 РАҚАМЛИ
ИЛМий КЕНГАШ**

ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

РАҲМОНОВ ҒАФФОРЖОН РЎЗМАТОВИЧ

**ЎЗБЕК ТИЛИДА ЛУҒАВИЙ СИНОНИМИЯ ВА
ГРАДУОНИМИЯНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2019

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2018.1.Fil/PhD.387 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Қўқон давлат педагогика институти ўзбек тили кафедрасида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, рус, инглиз (резюме)) Фарғона давлат университети веб-сайти (www.fdu.uz) ҳамда «ZiyoNET» ахборот-таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

**Маҳмудов Низомиддин Мамадалиевич,
филология фанлари доктори, профессор**

Расмий оппонентлар:

**Усмонова Хуриниса Шараповна
филология фанлари доктори**

**Юлдашева Дилафруз Махамадалиевна
филология фанлари номзоди, доцент**

Етакчи ташкилот:

**Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек
тили ва адабиёти университети**

Диссертация ҳимояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги филология фанлари бўйича илмий даража берувчи PhD.27.06.2017.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг «___»_____2019 йил соат___ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz).

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (___ рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (99873) 244-71-28

Диссертация автореферати 2019 йил «___» _____ куни тарқатилди.
(2018 йил «___» _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси)

М.Х.Ҳакимов

Илмий даража берувчи Илмий кенгаш
раиси, филология фанлари доктори

М.Т.Зокиров

Илмий даража берувчи Илмий кенгаш
илмий котиби, филол.ф.н., доцент

А.Мамажонов

Илмий даража берувчи Илмий кенгаш
қошидаги илмий семинар раиси,
филол.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида объектив олам ва тафаккур қонуниятларига асосланиб илмий изланишлар олиб бориш давр талабига айланди. Маълумки, объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар узлуксиз ўзгаришда, шунинг учун ҳам улар миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши, инкорни инкор ҳодисалари билан узвий боғлиқдир. Албатта, бу жараён ва муносабатлар инсон тафаккури ҳамда тилида акс этади. Объектив нарса ва унинг хусусиятлари асосида шаклланувчи тушунчалар, бир тушунчалардан бошқаларининг ҳосил қилиниши, улардаги айнанлик ва фарқлилик, тил синонимияси ва градуонимияси ҳодисаларининг асосини ташкил этади. Шунинг учун сўнгги йиллар тилшунослигида сўзлараро маъновий муносабатлар доирасини ўрганиш кенгайиб, маънодошлик, зид маънолилик ҳодисалари тадқиқи билангина чекланиб қолмасдан, маъновий даражаланиш (градуонимия) ҳодисасининг ҳам лисоний-луғавий тизимда мавжудлиги қайд этилди.

Дунё тилшунослигида ўтган асрдан бошлаб тилни ўрганишга антропоцентрик ёндашувнинг юзага келиши тил ва унинг соҳиби, тил ва жамият, маданият, тафаккур кабилар муносабатини ўрганаётган замонавий йўналишларда бевосита тадқиқ этилиши лозим бўлган долзарб муаммоларга дуч келинмоқда. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тил бирликларининг шаклий жиҳатлари тадқиқи билан бир қаторда, мазмуний хусусиятлари ҳам тадқиқотчилар эътиборини кўпроқ торта бошлади. Жумладан, лингвистикада лексема семантикасидаги айнанлик ва фарқлилик муносабатини ифодаловчи конструкцияларнинг қиёсий таҳлили билан боғлиқ тадқиқотлар мавжуд бўлса-да, функционал-семантик категория сифатида мураккаб шартланиш муносабати асосига қурилган айнанлик ва фарқлилик муносабатини ифодаловчи лексемаларнинг қандай лисоний воситалар ёрдамида ифодаланиши ҳамда уларни семасиологик жиҳатдан пухта ўрганиш муҳим муаммо сифатида тадқиқ қилиш заруратини келтириб чиқаради.

Ҳозирги кунда республикамызда ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий соҳаларда туб ислохотлар ўтказилаётган бир даврда ўзбек тилшунослигида ҳам ҳал этилиши лозим бўлган муҳим масалалар кўзга ташланмоқда. Дарҳақиқат, “Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади”¹. Бугунги тил тадқиқига янгича ёндашувлар даврида ўзбек тилшунослигида ҳам тил бирликларининг семантик муносабатида намоён бўлувчи айнанлик ва фарқлилик муаммосини семасиологик аспектда текшириш муҳим аҳамиятга эга. Бу йўналишда, айниқса, сўзлараро маъновий даражаланиш ва унинг градуал

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. – Тошкент, 2017, 23 декабрь, №258.

синонимияга муносабатини ўрганиш долзарб муаммолардан бири саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони, 2017 йил 16 февралдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4958-сон Фармони; 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ВМҚ-304-сон қарори; 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сон қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти ҳам муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида сўзлараро маъновий даражаланиш муносабатларининг мавжудлиги дастлаб О.Есперсен, Л.В.Щерба, С.Д.Кацнельсен, О.С.Ахманова, В.Г.Гак, В.М.Солнцев, Ю.Д.Апресян, Ю.С.Степанов, Н.И.Кондаков, Ф.де Соссюр каби тилшуносларнинг илмий ишларида қайд этилган бўлса, кейинчалик А.А.Уфимцева, Л.А.Новиков, Э.Сепир, Э.Н.Миллер² ва бошқа тилшунослар бу назарияни янада ривожлантирдилар.

Ўзбек систем-структур тилшунослигида ҳам тил бирликлари орасида кузатиловчи маъновий-функционал муносабатларни ўрганишга жиддий аҳамият берилди. Бу муаммога ўз вақтида муносабат билдирган “Лексик

² Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958. – С.375; Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т.I. – Л., 1958. – С. 35-36; Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.: Л.:Наука, 1965. – С. 81-83; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1966.- С.369; Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова. – М., 1971. Т. 1.- С.95; Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.:Наука,1971. – С.45; Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.:Наука, 1974.- С.368; Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. Учебное пособие. – М., 1975. – С. 38; Кондаков Н.И. Логический словарь – справочник. Второе исправленное дополненное издание. – М.: Наука, 1975. – С. 596; Соссюр. Ф.Д. Труды по языкознанию.- М., 1977. – С.141; Уфимцева А.А. Аспекты семантических исследований. – М.:Наука, 1980. – С.356; Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: ВШ, 1982. – С.116; Сепир Э. Градуирование. НЗЛ. Выпуск XVI лингвистическая парадигма. – М., 1985. – С. 504; Миллер Э.Н. Содержательные функциональные основания единства антонимии номинативных единиц.// Филологические науки.- М., 1987. №6. – С. 44-49.

микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари)” мақоласи муаллифлари луғавий бирликлар орасидаги градуонимик, гипонимик, партонимик, функционимик муносабатларни тадқиқ этиш долзарб масала эканлигини қайд этишди³. Бугунги кунга келиб ўзбек тилшунослигида градуонимия⁴ ва лексик синонимиянинг умумий масалалари чуқур ўрганилган⁵. Аммо синонимик қаторларда градуонимиянинг воқеланиши муаммоси монографик аспектда махсус тадқиқ этилган эмас.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Қўқон давлат педагогика институти илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбек тилининг системавий тадқиқи” мавзусидаги лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тилидаги предмет ва белги билдирувчи синонимик қаторлар мисолида градуонимиянинг воқеланиш ҳодисасини ўрганишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

градуал синонимия тадқиқи доирасида синонимиянинг анъанавий ва замонавий талқинларига муносабат билдириш;

лексемалар семантикасида мавжуд айнанлик ва фарқлиликларни аниқлаш;

синонимик қаторда фарқланишга асосланган зиддиятларнинг градуонимияни ҳосил қилувчи омил эканлигини исботлаш;

лексик синонимия ва градуонимия ҳодисаларининг ўзаро алоқа-муносабатини белгилаш;

предмет ва белги ифодаловчи лексемалар қаторида градуал синонимиянинг юзага келиши қонуниятларини очиқ бериш.

Тақиқотнинг объекти сифатида “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”⁶ ва “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”⁷ да берилган лексик

³ Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. № 6. – 35-50 б.;

⁴ Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997; Худойбердиева Л.С. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003; Ширинова.Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009; Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2016; ва бошқалар.

⁵ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974; Юнусов Р. Полисемия и синонимия имен существительных места в современном узбекском литературном языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1974. – Б.18; Раҳматуллаев Ш. Семик таҳлил ва лексик синонимияни таърифлаш масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. – 55 б.; Гиясов С.Т. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983; Шамсиддинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999; Сиддикова И.А. Синонимия как микросистема языка. Монография. – Тошкент, 2008. – С.138; Жумаева Ф. Полисемем лексемалар доирасидаги синоним ва антоним семалар тадқиқи: Фалс. фан. докт. ... дисс. автореф. – Фарғона, 2018. – Б. 53. ва бошқалар.

⁶ Ҳожиёв А. Кўрсатилган луғат. – Б. 307.

⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.

бирликлардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг предметини ўзбек тилидаги лексик синонимларнинг градуонимик хусусиятлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертациянинг методологик асосини диалектиканинг миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтиш, инкорни инкор қонунлари, бутун-бўлак, шакл-мазмун, умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, имконият-воқелик, сабаб-оқибат каби категориялар ташкил этади. Тилшуносликда бугунга қадар қўлга киритилган семантик таҳлил билан алоқадор ютуқлар изланиш учун назарий манба бўлиб хизмат қилди. Тадқиқотда систем-структур тилшуносликнинг тавсифлаш, зидлаш, семик таҳлил усуллари билан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилар билан белгиланади:

ўзбек тили синонимик қаторларининг айнанлик, фарқлиқ ҳамда градуонимик каби семантик-структур хусусиятлари очиқ берилган;

градуал синонимлардаги фарқловчи семалар аниқланиб, уларнинг маъновий даражаланиш ҳодисаси билан боғлиқлиги асосланган;

луғавий синонимия ва градуонимия ҳодисаларининг ўзаро алоқамуносабати белгиланган;

айрим сўзларнинг маъно муносабатида синонимия билан бир вақтда градуонимиянинг ҳам амал қилиши далилланган;

предмет ва белги ифодаловчи 436 та синонимик қатордан 149 тасида градуал синонимларнинг даражаланиш хусусиятлари очиқ берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси. Диссертация материалларидан “Тилшунослик назарияси”, “Семасиология”, “Ҳозирги ўзбек адабий тили” фанларидан маърузалар ўқишда, махсус курс ва семинарларни ташкил этишда, филология йўналиши талабаларига мўлжалланган дарслик, ўқув қўлланмалари, амалий тавсияларни яратишда фойдаланиш мумкин;

диссертация материаллари ва чиқарилган хулосалар синонимия, градуонимия ҳамда лексик семантикага оид билимларни бойитиш учун хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги ўзбек тили табиатидан келиб чиққан ҳолда хулосалар чиқарилганлиги, материалларнинг объективлиги, тадқиқ асосининг методологик мукамаллиги, шунингдек, қўйилган масалаларнинг аниқлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот материаллари ва хулосалари синонимия назариясини янада ривожлантириш, синонимик қаторлар семантикасини атрофлича ўрганиш, градуонимия ҳақидаги қарашларни такомиллаштиришга хизмат қилади.

Диссертация натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, ундан янги типдаги синонимик ҳамда градуонимик луғатларни тузишда амалий манба сифатида фойдаланиш мумкин. Шунингдек, диссертация материаллари олий ўқув юртларининг филология факультетларида лексик семантика масалалари бўйича амалий машғулотларни ташкил этишда асқотади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабатини тадқиқ этиш натижаларидан: “Ўзбек тили лексикаси ва терминологиясининг ривожланиш тамойиллари” фундаментал илмий тадқиқот лойиҳасининг лотин ёзувидаги кўп жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” йўналишида фойдаланилган (3/1255-988-сон маълумотномаси). Натижада луғат сўзликларида айрим синонимларнинг маъноларини изоҳлашда фойдаланилди;

тадқиқотдаги градуонимик бирликлар ҳақидаги назарий хулосалардан “Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати” инновацион илмий тадқиқот лойиҳасида фойдаланилган (3/1255-988-сон маълумотномаси). Натижада айрим энантиосемик бирликларнинг маъносини изоҳлашда фойдаланилган;

ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабатини ўрганиш материалларидан Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг 2018 йил 1 апрелдаги “Адабий муҳит” кўрсатуви сценарийсини яратишда фойдаланилган (Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг 22-сон маълумотномаси). Натижада ушбу телекўрсатув учун тайёрланган материаллар янги қарашлар асосида мазмунан бойитилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 23 та илмий-амалий анжуманда, 2 та халқаро конференцияда маъруза шаклида баён этилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 24 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 3 та мақола, жумладан, 2 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, умумий хулосалар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат бўлиб, 125 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объект ва предметлари тавсифланган, унинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Ишнинг «**Градуал синонимларни ўрганишнинг назарий асослари**» деб номланган биринчи бобида лексемани семантик жиҳатдан компонент таҳлил қилиш натижаларидан келиб чиққан ҳолда синонимияни сема асосида таърифлашга, синонимик қаторда айнанлик ва фарқлилик тамойилининг амал қилишини очишга ҳамда дифференцияларга таянган ҳолда лексик синонимия ва градуонимиянинг нисбий мустақиллиги, ўзаро алоқасини ўрганиш каби масалаларга эътибор қаратилган.

Жаҳон тилшунослигида сўзлараро маъновий даражаланиш муносабатларининг мавжудлиги дастлаб О.Есперсен, Л.В.Щерба, С.Д.Кацнельсен, О.С.Ахманова, В.Г.Гак, В.М.Солнцев, Ю.Д.Апресян, Ю.С.Степанов, Н.И.Кондаков, Ф.де Соссюр каби тилшуносларнинг илмий ишларида қайд этилган бўлса, кейинчалик А.А.Уфимцева, Л.А.Новиков, Э.Сепир, Э.Н.Миллер, Б.А.Булгарова, П.П.Березницкая⁸ ва бошқа тилшунослар бу назарияни янада ривожлантирдилар.

Синонимлар тадқиқиқа бағишланган ишларнинг сони кўплигига қарамай, уларда бу ҳодисага берилган таърифларнинг хилма-хиллиги кўзга ташланади.

Ўзбек тилшунослигида синонимларга берилган таърифларга эътибор берилса, уларни белгилашда дастлаб лексемаларнинг маъно жиҳатдан бир хиллигига⁹, сўнгра маъноларнинг умумийлиги¹⁰, кейинчалик эса маъновий

⁸ Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958. – С. 375; Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т.1. – Л., 1958. – С. 35-36; Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М. – Л.: Наука, 1965. – С. 81-83; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1966. – С.369; Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова. – М., 1971. Т. 1. – С.95; Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. – С.45; Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – С.368; Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. Учебное пособие. – М., 1975. – С. 38; Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. Второе исправленное дополненное издание. – М.: Наука, 1975. – С. 596; Соссюр, Ф.Д. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С.141; Уфимцева А.А. Аспекты семантических исследований. – М: Наука, 1980. – С.356; Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: ВШ, 1982. – С.116; Сепир Э. Градуирование. НЗЛ. Выпуск XVI лингвистическая парадигма. – М., 1985. – С. 504; Миллер Э.Н. Содержательные функциональные основания единства антонимии номинативных единиц.// Филологические науки. – М., 1987. №6. – С. 44-49., Булгарова Б.А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М.А.Булгакова): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 23 с., Березницкая П.П. Типология и структура градуальных полей в русском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2004. // <http://www.dissercat.com/content/tipologiya-i-struktura-gradualnykh-polei-v-russkom-yazyke>

⁹ Жуманиёзов Р. Синонимлар таърифи масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1970. № 1. – 35 б.

¹⁰ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 4-10 б.

ўхшаш (айнан)ликка¹¹ асосланилганлиги кузатилади. Синонимияга берилган дастлабки таърифларнинг аксариятида синонимлар лексемалар ифода этган маъноларнинг айнан бир хиллиги асосида белгиланган.

Ўтган асрнинг 70-йилларига қадар ўзбек анъанавий тилшунослигида синонимия ҳодисасига мана шу ёндашув асосида тавсиф бериб келинди. Ўзбек тилшунослиги тараққиётининг кейинги босқичларида синонимияга бўлган ёндашувлар ҳам ўзгарди. Анъанавий тилшуносликда синонимияга берилган таърифларнинг изчил эмаслиги, муаммо моҳиятини тўлиқ қамраб олмаслиги маълум бўлди.

Синонимия ҳодисаси тадқиқига бағишланган кейинги тадқиқотларда “маъноси айнан бир” таърифидан воз кечилди, синонимияда кузатиловчи маъновий фарқларга, услубий хосланиш белгиси, коннотациянинг ифодаланиши каби жиҳатларга ҳам эътибор қаратила бошланди.

Ўзбек тилшунослигида синонимларни семик таҳлил қилиш орқали уларнинг маъновий фарқланиши масаласини ўрганишга ҳам эътибор қаратилди. Ш.Раҳматуллаевнинг бу муаммо таҳлиliga оид мақоласида синонимияни белгилашда лексик маънонинг бўлиниши, унинг таркибий қисмлар, яъни семемалардан иборат эканлигини ҳисобга олиш лозимлиги кўрсатилди¹².

Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб ўзбек тилшунослигида ҳам сўзнинг семантик структураси семик таҳлил асосида ўрганила бошланди. Бу муаммо бўйича Ш.Раҳматуллаев, Ҳ.Неъматов, Э.Бегматов, Р.Расуловларнинг назарий қарашлари майдонга келди¹³. Уларнинг ишларида *сўзнинг семантик структураси, семема, сема, номема* тушунчаларига ойдинлик киритилди. Семани ҳосил қилувчи маъно бўлаклари (семеманинг таркибий қисмлари)нинг сема эканлиги асослаб берилди¹⁴.

Тил бирликлари муносабатида қайд этилувчи айнанлик ва фарқлилик тамойили луғавий синонимлар қаторида ҳам кузатилади. Тилшунос О.Бозоров сўзнинг (лексеманинг) мазмун томонига ҳам, моддий томони (шакли) ҳисобланувчи товуш томонига ҳам ўзгариш, ривожланиш, демак, ўзгаланишлар хослиги, шу асосда янги шаклланмаларнинг (лексема турларининг) вужудга келиши табиий бир ҳол эканлигини қайд этиб, бу жараёни чизмада қуйидагича тасвирлайди:

Мазмун (маъно): айнанлик → фарқлилик → зиддият.

Шакл (товуш қобиғи): айнанлик → фарқлилик → зиддият¹⁵.

¹¹ Раҳматуллаев Ш. Семик таҳлил ва лексик синонимияни таърифлаш масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. №5. – 55 б.

¹² Раҳматуллаев Ш. Кўрсатилган мақола. – 56 б.

¹³ Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги // Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. №5. – 80 б.; Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросемема ва унинг тадқиқ методикаси. Систем лексикология тезислари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. – №6. – 35-50 б.

¹⁴ Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 57 б.

¹⁵ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1999. – 29 б.

Эътибор берилса, лексемаларга хос айнанлик уларнинг зидланиши учун асос бўлган белги – фарқлиликка томон ўсиб боради.

Бу ўринда синонимик қаторда парадигма аъзоларига хос бўлган умумий маъно, яъни айнанлик билан бир вақтда, уларни бир-биридан фарқлаб турувчи ҳамда зиддиятга асос бўлувчи фарқлиликларнинг ҳам мавжуд бўлишини эътироф этиш лозим. Албатта, бу ҳолатни барча турдаги синонимик қаторларга бирдай хос жиҳат деб бўлмайди.

Айнанлик – нарсанинг ўзига ўзи тенглиги, унинг маълум сифат ва миқдор белгилари ўлчамида маълум шакл ва мазмун мутаносиблигида намоён бўлиб, фарқлилик билан узвий алоқада шаклланишига замин ҳозирлайди¹⁶.

О.Бозоров бу ҳақда фикр юритар экан, фарқлилик айнанлик доирасидаги нозик ўзгаришларнинг бевосита кучайиб, ривожланиб бориши натижасида предметнинг нисбий ўзгачалик хусусиятларини касб эта бориш ҳолати эканлигини, у, бир томондан, айнанлик ҳолати, иккинчи томондан, зидлик (бошқалик, бошқа нарсаларга айланиб бўлганлик) кўриниши билан боғлиқ бўлган оралиқ шаклланиш эканлигини таъкидлаб, бунга тилдаги синонимия, полисемия ҳодисалари билан боғлиқ бўлган тил бирликлари мисол бўла олишини кўрсатади¹⁷.

Демак, фарқлилик зиддиятга йўл очувчи, уни юзага келтирувчи белги. Фарқлилик айнанлик замирида юзага келар экан, бу икки жиҳат диалектик алоқада. Зидлилик айнанликдан сифат ўзгаришлар натижаси ўлароқ ўсиб чиқар экан, бу жараёнда янги бир моҳиятнинг юзага келиши содир бўлади. Э.Н.Миллернинг қарашларига кўра, зидлилик айнанликнинг диалектик инкори, айнанликнинг ноўхшаш кўринишидир. Зидлилик айнанликдан вариантлилик, фарқлилик орқали (тадрижий “сакраш” йўли билан) ҳосил бўлган бошқа айнанлик, яъни янги нарса бўлиб, ўзидан кейинги “занжирли” жараённинг (айнанлик → фарқлилик → зидлилик) дастлабки халқасини ҳосил қилади¹⁸.

Лексемалар муносабатидаги ўзаро фарқланиш тамойили, айниқса, антонимик бирликларда ёрқин кўзга ташланади. Кўпинча антонимик қаторларда оралиқ ҳолат қайд этилади. Масалан, *тун*→*сахар*→*кун* антонимик қаторида *сахар* лексемаси; *яхши*→*қониқарли*→*ёмон* антонимик қаторида эса *қониқарли* лексемаси оралиқ мавқени эгаллайди. Бошқача айтганда, тун ва кун ўртасида сахарнинг мавжудлиги ёки яхши ва ёмон ўртасида қониқарли ҳолатнинг ҳам кузатилиши бу типдаги антонимик бирликлар жуфт ҳолатда бўлмаслиги, уларда учинчи, яъни оралиқ мавқеда турувчи бирликнинг ҳам мавжуд бўлишини кўрсатади.

¹⁶ Бу ҳақда қаранг: Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. Второе исправленное дополненное издание. – М.: Наука, 1975. – С. 596.

¹⁷ Бозоров О. Кўрсатилган асар. – 31 б.

¹⁸ Бу ҳақда қаранг: Миллер Э.Н. Содержательные функциональные основания единства антонимии номинативных единиц // Филологические науки. – М., 1987. №6. – 44-49 с.

Оралик учинчининг юзага келиши бу типдаги антонимик қаторларда даражаланиш муносабатини юзага келтиради.

Худди шундай, синонимлар қаторида ҳам оралик ҳолатнинг мавжуд бўлиши фарқлиликка сабаб бўлиб, зидланиш муносабатини юзага келтиради. Масалан, *қоронғи* → *зимистон* → *зим-зиё* синонимик қаторида *зимистон* бирлиги оралик мавқени эгаллайди. Ёки *нурли* → *ёруғ* → *нурафшон*. синонимик қаторида *ёруғ* лексемаси оралик ҳолатда туради.

Бундай вазиятда лексик birlikлар англатган маънода белгининг даражаланиши юзага келади. Натижада синонимик қаторнинг бошланғич аъзолари ўртасида белги даражасига кўра кучли зиддият юзага келади. Жумладан, *қоронғи* ва *зим-зиё* лексемаларида акс этган қоронғилик белгисининг кучли даражадаги фарқи бу лексемаларнинг даража белгисига кўра зиддиятга киришувини англатади. Худди шундай, *нам* → *ҳўл* → *шалаббо* синонимик қаторида *ҳўл* лексемасининг таъсирида юзага келган даражаланиш оқибатида *нам* ва *шалаббо* лексемалари муносабатида зиддият юзага келади.

Англашиладики, нафақат антонимик муносабатдаги қаторларда, балки синонимик қаторларда ҳам (айниқса, белгининг миқдорий фарқланиши англатувчи синонимлар қаторида) оралик ҳолатларнинг юзага келиши бу типдаги лексемалар муносабатида градуал синонимиянинг шаклланишига олиб келади.

Градуал синонимия тил сатҳида фарқлиликни ёрқин акс эттирувчи лисоний ҳодисадир. Б.А.Булгарова қайд этганидек, градуал синонимиянинг асосини баҳо ва градицион белгининг даражаланишидаги фарқлилик ташкил этади¹⁹.

Градуал синонимиянинг характерли жиҳати шундаки, унда айнанликлар сирасида миқдорий фарқлилик юзага келади. Бошқача айтганда, лексик сатҳ birlikларига хос айнанликлар орасидан фарқланишлар ажралиб чиқади. Бу ҳолат синонимик сатҳда градуонимиянинг шаклланишига йўл очади. О.Бозоровнинг фикрича, луғавий градуонимия семантикаси изчиллигининг туб асосини материянинг бир турдан иккинчи турига, шунингдек, бир тур ичидаги бир нисбий ҳолатдан иккинчи хил кўринишга узлуксиз ўтиш, айланишларнинг луғавий номинацияда инъикос этиши этади²⁰.

Англашиладики, лексик сатҳдаги градуал синонимия айнанликларнинг фарқлиликка ўтиш жараёнини акс эттиради. Градуал синонимик қаторга хос муҳим жиҳат шундаки, унда айнанлик белгисига нисбатан фарқлилик белгиси устуворлик қилади.

Дунё тилшунослигида тил birlikлари муносабатида кузатилувчи бу каби фарқлилик тамойили, хусусан, даражаланиш ҳақидаги қарашлар анча илгарироқ юзага келган. Тил birlikлари муносабатида кузатилувчи

¹⁹ Булгарова Б.А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М.А. Булгакова): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – С. 19.

²⁰ Бозоров О. Кўрсатилган асар. – Б.70.

даражаланиш ҳодисаси илк бор Н.С.Трубецкой томонидан фонологик сатҳдаги зидланишлар муносабатини тадқиқ этишга бағишланган асарида муносабат билдирилган²¹. Кейинчалик бу муаммо Э.Сепир, Д.Болинджер томонидан предмет, ҳодисаларга хос белги, хусусиятларнинг даражаланишини акс эттирувчи функционал-семантик категория сифатида ўрганилган²².

Рус тилшунослигида бу муаммо С.М.Колесникова, М.В. Бондаренко, Б.А.Булгарова, П.П.Березницкаялар томонидан функционал-семантик категория, мазмуний майдон сифатида монографик аспектда махсус тадқиқ этилган²³.

Ўзбек тилшунослигида бу масалалар таҳлиliga илк бор Э.Бегматов, Ҳ.Неъматов ва Р.Расуловлар томонидан ёзилган “Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари)” номли мақоласида муносабат билдирилди²⁴.

Ўзбек тилшунослигида градуонимия ҳодисасининг предметлик ва белги-хусусият тушунчасини англатувчи лексемалар семантик қаторида ҳам кузатилиши, уни ҳосил қилувчи воситалар, бу турдаги градуонимик қаторда коннотациянинг ифодаланиши кабиларга градуонимия тадқиқига бағишланган айрим ишларда қисқа тавсиф бериб ўтилган²⁵. Аммо бу ишларда предмет, белги-хусусият ёки бошқа умумий маънолар остида бирлашувчи лексемаларнинг градуал синонимияни ҳосил қилиши муаммоси махсус ўрганилмаган. Жумладан, О.Бозоровнинг “Ўзбек тилида даражаланиш” мазуидаги тадқиқот ишида лисоний даражаланиш муаммосининг вужудга келиши, назарий масалалари таҳлил қилинган, даражаланиш ҳодисаси тилнинг фонологик, лексик, морфологик, синтактик сатҳларида текширилган. Олим луғавий даражаланишни предметлик, белги-ҳолат, саналувчи миқдор, ҳаракат, ҳаракатнинг белгисини англатувчи лексемаларда; тақлидий ва тасвирий лексемалар, ундов ҳамда модал маъноли лексемаларда; шунингдек, қўмакчи, боғловчи, юкламалар мисолида очиб

²¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Изд-ство иност. лит., 1960. – 371 с.

²² Sapir E. Grading: A Study in Semantics. In D.G.Mandelbaum (ed), Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality. Berkeley: University of California Press, 1963. – Pp. 122-149; Bolinger D. Degree Words. Hague, Netherlands: Mouton, 1972. – 282 p.

²³ Колесникова С.М. Категория градуальности в современном русском языке: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1999; Колесникова С.М. Функционально-семантическая категория градуальности в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 2010. – 279 с.; Булгарова Б.А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М.А. Булгакова): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 23 с.; Бондаренко М.В. Градуальность как свойство лексики и основание для построения лексической парадигмы: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 2000. – 21 с.; Березницкая П.П. Типология и структура градуальных полей в русском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2004. – 130 с.

²⁴ Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. Систем лексикология тезислари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. № 6. – 35-50 б.

²⁵ Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997; Худойбердиева Л.С. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003; Ширинова. Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009; Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2016. – Б. 28.

берган. Ҳар бир луғавий турнинг ички даражаланиш кўламларини белгилаб берган. Жумладан, предметлик маъноларида даражаланишни нарса, ҳодиса, жой, вақт, вазн маъноли лексемалар даражаланиши ҳамда инсон тафаккури, шахс муносабатлари, ақлий, руҳий, жисмоний ва унинг натижалари акс этган лексемаларда даражаланиш каби турларга ажратган. Ёки белги-ҳолат англатувчи лексемалар доирасида табиий нарса-ҳодисаларга хос белги-ҳолатлар ҳамда шахс билан боғлиқ белгиларда даражаланиш турлари фарқланган²⁶. Аммо ишда, гарчи, градуонимия ва синонимиянинг ўзаро муносабати масаласига муносабат билдириб ўтилган бўлса-да, бу каби семантик қаторларнинг синонимик муносабати махсус ўрганилмаган.

Ш.Орифжонованинг “Ўзбек тилида луғавий градуонимия” деб номланган тадқиқотида ҳам градуонимиянинг моҳияти, унинг сўзлараро муносабатларнинг бир кўриниши эканлигини, луғавий даражаланишни ажратишнинг асосий омиллари (маъновий ва сўзлараро парадигматик муносабатлар омили), ёндош ҳодисаларга, жумладан, синонимия, гипонимияга муносабатини очиб берилган. Тадқиқот мавзуси луғавий градуонимия тадқиқига оид бўлса-да, ишда асосан сўз туркумлари – от, сифат, олмош, равиш, феъл, ундов ва тақлид сўзларда градуонимиянинг намоён бўлиши масаласи ўрганилган. Олима тадқиқот ишининг илова қисмида от, сифат, олмош, равиш, феъл, ундов ва тақлид сўзлардан ташкил топган градуонимик қаторларни қайд этган. Улардан 52 таси от туркумидаги, 73 таси сифат туркумига мансуб градуонимик қаторлардир²⁷. Аммо у ҳам кўрсатилган бу градуал қаторлардан қайсиси градуал синонимияга дахлдорлиги, градуал синонимиянинг ўзига хос жиҳатлари каби масалаларни махсус ўрганмаган.

Н.Ширинованинг “Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари” мавзуидаги тадқиқот ишида предметлик ва белги-хусусият маънолари фарқланишининг лексик, морфологик, синтактик усуллари; фарқланишни ҳосил қилувчи воситалар аниқланган. Ўз ўринда предметлик ёки белги-хусусият маъноларини англатувчи семантик қаторларда градуонимиянинг ҳосил бўлиши масаласига ҳам муносабат билдириб ўтилган²⁸. Аммо бу ишда ҳам предметлик ва белги-хусусият маънолари градуал синонимия доирасида ўрганилмаган.

Ж.Джумабаеванинг “Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия” мавзуидаги тадқиқот ишида қардош бўлмаган турли тиллар – ўзбек ва инглиз тилларида градуонимиянинг ифодаланиши масаласи ўрганилган. Бу ишда ҳам градуонимия ва синонимиянинг ўзаро алоқаси, фарқи, стилистик имкониятлари каби масалаларга муносабат билдирилган, аммо синонимиянинг алоҳида тури сифатида градуал синонимия ҳодисаси айнан ўзбек тили материаллари мисолида алоҳида ўрганилмаган²⁹.

²⁶ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995. – 71-73 б.

²⁷ Орифжонова Ш. Кўрсатилган тадқиқот. – Б. 104-109.

²⁸ Ширинова. Н. Кўрсатилган тадқиқот. – 10-11 б.

²⁹ Джумабаева Ж. Кўрсатилган тадқиқот. – Б. 18.

Маълум бўладики, градуонимия ва синонимия бир-биридан фарқли мустақил лисоний ҳодисалардир. Градуонимияда моҳиятан турлича, баъзан бир моҳиятли нарса-предмет, белги, ҳаракат-ҳолат кабиларни англатувчи тил бирликлари микдорий ўсиб бориш белгисига кўра фарқланиб, бир қаторга тизилса; синонимияда бир объект ёки белги, ҳаракат-ҳолатни номловчи бирликлар умумий семантик белгисига кўра бир қаторга терилади. Аммо шунга қарамай, бу икки лисоний ҳодисани ўзаро туташтирувчи, муайян ўринларда бир-бирига тўқнаш келувчи жиҳатлар ҳам мавжуд.

Градуонимия ва синонимиянинг ўзаро туташган жиҳатлари градуал синонимияда кузатилади. Градуал синонимияда бу икки лисоний ҳодисага хос белгилар жамланади. Характерли жиҳати шундаки, синонимияда юз берган даражаланиш учинчи бир ҳодиса – антонимиянинг ҳам юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Бу ҳақда фикр юритар экан, Б.А.Булгарова қуйидагиларни баён қилади: “Традицион даража шкаласининг шаклланишида градицион белгининг инобатга олиниши фарқлиликка асосланган муносабатларнинг қарама-қаршилик/зидланишларга ўтиш зонасини аниқлашга ёрдам беради. Бундай вазиятда синонимия ҳодисаси антонимияга ўтади. Сифатий белги ва баҳонинг бир-бирига зид даражаларининг ифодаланиши кучига боғлиқ тарзда кўриб ўтилаётган тил бирликлари кучли ва кучсиз антонимик жуфтликларни ҳосил қилади”³⁰.

Синонимик ва градуонимик луғавий парадигмалар маълум бир нуқталарда кесишса, тўқнашса ҳам, улар бир ҳодиса эмас. Синонимия, асосан, сўзнинг маъно таркибидаги ифода ва вазифа семалари орасидаги фарқларга таянса, градуонимик луғавий парадигмаларни ажратиш сўзларнинг денотатив семалари таркибидаги микдорий кўрсаткичлар билан алоқадор бўлган фарқларга асосланади. Шунинг учун градуонимик қатордаги ёндош сўзлар синонимик муносабатларга эга бўлади.

Диссертациянинг **«Предмет ифодаловчи лексемалар қаторида градуал синонимия»** деб номланган иккинчи бобида предмет ва предметлик тушунчасини ифодаловчи синонимик қаторларда градуонимиянинг намоён бўлиши ҳодисаси тадқиқ этилган.

Градуонимия семантик муносабатнинг бир кўриниши сифатида синонимик қатор таркибида ҳам юзага келади. Аммо бу ҳолат барча синонимик қаторларда кузатилавермайди. Градуонимиянинг синонимик қаторда юзага келишида семантик омил муҳим ўрин тутаяди. Синонимик қатор бирликларининг луғавий маъноларида семантик силжишларнинг рўй бериши градуонимияга йўл очади.

Синонимларга хос муҳим жиҳатлардан бири уларнинг маъновий тенг келиши бўлиб, бу хусусият уларнинг бири ўрнида иккинчисининг контекстуал қўлланишига имкониятни яратади. Градуонимик қатор бирликлари эса кўпинча кучли фарқли белгиларга эга бўлгани боис ўзаро

³⁰ Булгарова Б. А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М. А. Булгакова): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 23 с.

алмашилиб қўлланавермайди. Бироқ баъзи градуонимик бирликларнинг фарқланиш белгиси ниҳоятда кучсиз бўлиб, уларда маъновий фарқлилиқ ёрқин кўзга ташланмайди. Бундай вазиятда градуонимик бирликлар ҳам нутқда ўзаро алмашилиб қўллана олади. Албатта, бундай вазиятда ҳам синонимик қаторни градуонимик қатордан фарқлаш лозим бўлади.

Тилшунос О.Бозоров ўз вақтида ушбу семантик ҳодисанинг синонимиянинг эмас, балки градуонимиянинг периферик (градуонимия ёки антонимиянинг синонимия ичига кириб бориши, туталиш) белгилари эканини қайд этган эди³¹.

Градуал синонимияда синонимик қатордаги барча лексемалар луғавий маъносига кўра умумий тушунчани англатса-да, даражаланишни кўрсатувчи фарқли белгисига эга бўлиши билан характерланади. Синонимик қатордаги ана шундай фарқланиш градуонимиянинг юзага келишига сабаб бўлади.

Тилшуносликда лексеманинг денотатив ва коннотатив семалари, уларнинг сўзлар орасидаги семантик муносабат кўринишларини белгилашдаги ўрни, хусусан, градуонимияда коннотатив маъноларнинг фарқловчилиқ хусусиятлари ҳақида маълумотлар мавжуд. О.Бозоровнинг фикрича, денотатив семалар ақл ёки тил тафаккури томонидан ҳосил қилинган мантиқий-семантик белгилар бўлиб, буларнинг яхлит тизими сўзнинг асосий маъносини шакллантиради. Коннотатив семалар эса денотатив маънога турли хил субъективлик (ижтимоийлик), услубийлик, эмоционаллик, экспрессивлик, тагмаънолик (пресуппозитивлик) каби кўринишларда ҳамроҳ бўлувчи қўшимча белгилардир³². Градуал синонимияни белгилашда ҳам лексемаларга хос денотатив ва коннотатив семалар муҳим роль ўйнайди.

«Ўзбек тили синонимларнинг изоҳли луғати»да предмет ифодаловчи лексемалардаги синонимик қаторлар сони 247 тани ташкил этади. Ушбу синонимик қаторлар таҳлилида улардан 71 тасида градуонимия ҳодисаси мавжудлиги аниқланди. Мазкур 71 та синонимик қатордаги лексемаларда аташ семаларининг айнанлиги, ифода (коннотатив) семаларининг эса фарқлилиги кузатилди. Масалан, *овора*, *сарсон*, *саргардон* синонимик қаторини таҳлил қилганимизда, бу қатордаги сўзларнинг аташ семаларини қуйидагича кўрсатиш мумкин: 1. Ҳолат, 2. Жисмоний ҳолат, 3. Кезиш ҳолати, 4. Тентираш ҳолати. Ушбу аташ семалари юқоридаги синонимик қатордаги барча сўзлар учун умумийдир. Белгининг ортиқ-камлигига кўра ҳолатнинг меъёрдан ортиқлиги билан фарқланади, яъни *овора* лексемасида ҳолат меъёрда, *сарсон* лексемасида меъёрдан бир поғона ортиқ, *саргардон* лексемасида эса меъёрдан икки поғона ортиқдир. Демак, мазкур синонимик қатордаги аъзолар кучайиб бориш белгисига кўра градуонимия ҳодисасини ўзида шакллантиради.

³¹Бозоров О. Градуонимиянинг антонимия ва синонимияни шакллантиришдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. №2. – 62-64 б.

³² Бозоров О. Кўрсатилган асар. – 81 б.

Мазкур синонимик қаторда градуонимиянинг намоён бўлиши қуйидагича:

`тентиращ ҳолати` даражалари		
овора	сарсон	саргардон
1	2	3

(шакл иловада берилган)

«Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да нарс-буюм денотатли лексемаларни ифодаловчи синонимлар қаторининг сони 18 та. Кузатишлардан маълум бўлдики, айти 18 та нарс-буюм денотатли лексемалар синонимик қаторидан 9 тасида градуонимия юзага келган.

Синонимик қатордаги ўзаро семантик синонимларни ташкил этувчи икки ёки ундан ортиқ сўзнинг лексик маъносидаги ифода ҳажмига, прагматик семасига ва услубий томонларига кўра ўзаро фарқланади. Масалан, *буюм, нарс, мол, мато(х)* синонимик қатори прагматик семасига, *безак, зийнат, ҳашам* синонимик қатори ифода ҳажмига, *осмон, кўк, гардун; пул, ақча, муллажиринг, якан; совға, ҳадя, тортиқ; хат, нома, мактуб* синонимик қаторлари услубий томонлари билан ўзаро фарқланади. Бу синонимик қаторларда ниҳол → кўчат → дарахт; кулба → уй → ҳовли каби тўлиқ градуонимик ҳолат кузатилмаса-да, қисман мавжуд. Масалан, `рўзғорда керакли (қўлланадиган) предмет` семемасида: *буюм, нарс, мол, мато(х)* синонимик қаторини таҳлил қилганимизда, ушбу синонимлар қаторидаги лексемаларнинг эмоционаллик белгисига кўра ўзаро фарқланишини кузатишимиз мумкин. Мазкур синонимик қатордаги *нарс* лексемасида эмоционаллик белгисининг меъёрдалигини, яъни мўътадиллигини, *буюм* лексемасида меъёрдан ижобий муносабатга ўтишини, *мол* лексемасида эса эмоционаллик белгиси меъёрдан салбий муносабатга томон бир поғона ўтаётганлигини, *мато(х)* лексемасида эса белги меъёрдан салбий муносабатга икки поғонага кўтарилганлигини кўриш мумкин.

Демак, ушбу синонимик қатордаги лексемалар прагматик семасига кўра ўзаро фарқланиб, градуонимия ҳодисаси қуйидагича ифодаланади:

`керакли предметни ифодалаш белгиси` даражалари			
мат(х)	мол	нарс	буюм
-2	-1	0	+1

(шакл иловада берилган)

«Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да ҳодиса архисемаси остида 200 дан ортиқ синонимик қатор ташкил топади. Мазкур синонимлар қаторини белги-хусусият, ҳаракат-ҳолат, воқеа-ҳодиса ва ўрин-жой ҳодисаси денотати бўйича гуруҳларга ажратиб, таҳлил қилинганда белги-хусусият ҳодисасини ифодаловчи синонимлар қаторининг 38 тасидан 14 таси, ҳаракат-ҳолат ҳодисаси бўйича синонимлар қаторининг 90 тасидан 29 таси, воқеа-ҳодиса денотатини ифодаловчи синонимлар қаторининг 30 тасидан 8 таси, ўрин-жой маъносини ифодаловчи синонимлар қаторининг 12 тасидан 2 таси дифференциал семалар асосида фарқланиб, градуонимияни ифоладаши аниқланди.

`Ходиса` архисемаси асосида шаклланган синонимик қаторда воқеа-ходиса денотатини ифодаловчи лексемалараро градуонимияни қуйидагича изоҳлаш мумкин. `Ҳаво оқимининг горизонтал йўналишидаги ҳаракати` семемасига эга *шамол, шабада, ел, сабо* СҚидаги лексемаларнинг интеграл семаси айнан бўлиб, дифференциал семаси асосида фарқланади. *Шамол* ва *ел* лексемаларида эсиш ҳаракатининг тезлиги меъёрда бўлса, *шабада* лексемасида эсиш ҳаракатининг тезлиги меъёрдан бир поғона кам бўлади. *Сабо* лексемасида эса меъёрдан икки поғона камдир. Агар мазкур синонимик қатор градуонимик қаторга айлантирилса, *бўрон, довул, тўфон* лексемаларини ҳам киритишимиз зарур. У ҳолда мазкур лексемаларда эсиш ҳаракатининг тезлиги меъёрдан анча ортиқ эканлигини кўришимиз мумкин. Тилшунос Д. В. Ваққосова ҳаракат асосида даражаланиш қаторини шабада → шамол → бўрон → довул деб ажратади. *Шабада* лексемаси *шамол* лексемаси билан қиёсланганда, улар қатор семалари `табиат ҳодисаси`, `ҳаракатланувчи`, `эсиш` кабилар билан юзага чиқувчи белги асосидаги сема орқали фарқланишини таъкидлайди³³.

Шахс денотатли лексемалар синонимик қатори «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да 59 тани ташкил этади. Шу 59 та шахс денотатли лексемаларнинг 15 таси интеграл семалари билан айнанликни, дифференциал семалари билан эса фарқлилиқни ҳосил қилади.

Масалан, `алдаш, авраш билан ўз манфаатига ишловчи шахс` семемасига эга *алдамчи, қаллоб, товламачи, қаллоб* синонимик қаторидаги сўзларнинг барчаси учун аташ семалари умумий, яъни `алдашга усталик`дир. Коннотатив семалари эса алдашга усталикнинг меъёрдан ортиқлиги билан фарқланади, яъни *алдамчи* лексемасида алдашга мойиллик меъёрда, *товламачи* лексемасида меъёрдан бир поғона ортиқ, чунки унда алдаш кўрқитиш билан амалга оширилади. *Фирибгар* лексемасида алдашга мойиллик икки поғона ортиқ, чунки унда алдаш макру ҳийла билан амалга оширилса, *қаллоб* лексемасида алдаш турли найранг ишлари билан амалга оширилгани учун ҳам у меъёрдан уч поғона ортиқ. Демак, мазкур СҚидаги барча аъзолар ортиқ-камлик белгисига кўра градуонимик ҳодисани ўзида шакллантиради.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, ушбу синонимик қаторда градуонимиянинг намоён бўлишини қуйидагича белгилаш мумкин:

`алдаш белгисининг кучлигига кўра` даражалар			
алдамчи	товламачи	фирибгар	қаллоб
1	2	3	4

(шакл иловада берилган)

Диссертациянинг «Белги ифодаловчи лексемалар қаторида градуоал синонимия» деб номланган учинчи бобида белги ифодаловчи

³³ Ваққосова Д.В. Ўзбек тилидаги анемонимларнинг семантик таҳлили : Филол. фанл. номз. ...дисс. автореф. – Фарғона, 2005. – 7 б.

лексемалардаги синонимик қаторларда градуонимиянинг намоён бўлиши тадқиқ этилган.

«Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да белги ифодаловчи лексемалардаги синонимик қаторлар сони 149 тани ташкил этади. Ушбу синонимик қаторлар семантик жиҳатдан таҳлил қилинганда, уларнинг 81 тасида градуонимик муносабатга киришиш имконияти мавжудлиги аниқланди. 81 та белги ифодаловчи лексемалар синонимик қаторидаги лексемаларнинг интеграл, яъни аташ (денотатив) семалари айнан бир хил, дифференциал, яъни ифода (коннотатив) семалари эса фарқлилиқ ҳолатида эканлиги кузатилади. Ана шу фарқлилиқ ҳолатига асосланиб, уларда градуонимиянинг намоён бўлишини қуйидагича белгилаш мумкин: *яхши*, *дуруст*, *тузук*, *бинойи*, *ажабтовур*, *қойилмақом*³⁴ синонимик қаторини таҳлил қилганимизда, айти қатордаги лексемаларнинг аташ семаларини қуйидагича кўрсатиш мумкин: 1) `белги`; 2) `барқарор белги`; 3) `сифат белги`; 4) `шахсий баҳо`, `ижобий`; 5) `ички – ташқи`. Юқоридаги синонимик қатордаги барча сўзлар учун аташ семалари умумийдир. Бироқ коннотатив семалар эса белгининг меъёрдан кам ёки ортиқлиги билан фарқланади. Яъни *яхши* лексемасида белги меъёрда, *дуруст* лексемасида белги меъёрдан бир поғона кам, *тузук* лексемасида белги меъёрдан икки поғона кам бўлса, *ажабтовур* лексемасида эса, аксинча, белги меъёрдан бир поғона баланд, *қойилмақом* лексемасида белги меъёрдан икки поғона юқорида ифодаланади. Айти синонимик қатордаги аъзолар коннотатив сема доирасида, яъни кучайиб бориш белгисига кўра фарқланиб, градуонимияни юзага келтирмоқда.

Натижада, юқорида берилган СҚидаги сўзлар қуйидагича даражаланиш қаторини ҳосил қилади:

`белги – хусусиятни ижобий белгилаш` даражалари

дуруст	тузук	яхши	ажабтовур	қойилмақом
1	2	3	4	5

(шакл иловада берилган)

Хусусият билдирувчи синонимик қаторлар «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да 36 тани ташкил этади. Ушбу 36 та СҚдан 21 тасида градуонимия ҳодисаси воқеланган. Масалан, `иш-ҳаракатни нормал бажариш, уйддалаш қобилияти йўқ, эпчилликнинг акси` семемасини изоҳловчи *лапашанг*, *лаванд* (*лаванг*), *эпашанг*, *бўшанг*, *ландавур*, *ношуд*, *сўтак*, *бўш-баёв*, *латта* синонимик қаторидаги лексемалар дифференциал семаси асосида фарқланади.

Юқоридаги СҚидаги лексемаларнинг лексик маъносига диққат қилинса, `ишни, гапти уйддалаш қобилияти йўқ`лиги даражасида қисман экспрессивлик белгисига кўра фарқланишини кўриш мумкин. Мазкур СҚдаги *бўш-баёв* лексемаси *бўшанг* лексемасидан, *ношуд* лексемаси *лапашанг* лексемасидан, *лаванд/эпашанг* лексемалари эса *ландавур* ҳамда

³⁴ Ҳожиёв А. Кўрсатилган луғат – 239 б.

латта лексемаларидан `ишни, гапни уддалай олмаслик` белгиси юқорига томон ўсиш натижасида даражаланиш ҳолатини ташкил этган. Шунинг учун ҳам ушбу синонимик қатордаги лексемаларнинг озлик-кўплик белгисига кўра ўзаро фарқланишига асосланиб, уларда градуонимиянинг намоён бўлишини қуйидагича белгилаш мумкин:

`ишни, гапни уддалаш қобилияти йўқлиги` даражалари						
бўш-баёв	бўшанг	ношуд	лапашанг	лаванд	ландавур	латта
1	2	3	4	5	6	7

(шакл иловада берилган)

Ҳолат билдирувчи лексемалар синонимик қаторлари «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да 71 тани ташкил этади. Ушбу 71 та СҚдан 35 тасида дифференциал семаларига кўра градуонимия намоён бўлади. Масалан, `куч-қуввати нормал даражадан ортиқ, кучсизнинг акси` семемали *кучли, бақувват, забардаст* лексемаларининг лексик маъноларида `куч-қувватининг қай даражада ортиқлиги` белгиси *кучли* лексемасида `нисбатан ортиқ` бўлса, *бақувват* лексемасида `жисмоний кучнинг ортиқлиги`, *забардаст* лексемасида `куч-қувват нормал даражадан ўта ортиқлиги`ни, яъни `қудратли` эканлигини ифодаламакда. Шунга кўра айни СҚидаги ҳолат билдирувчи лексемаларда градуонимиянинг намоён бўлиши қуйидагича:

`куч-қувватнинг ортиқлиги` даражалари		
кучли	бақувват	забардаст
1	2	3

(шакл иловада берилган)

Шакл-кўриниш билдирувчи лексемалар синонимик қаторлари «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да 29 та бўлиб, ана шу 29 та СҚидан 14 тасидаги лексемалар дифференциал семасига кўра ўзаро фарқланиб, градуонимия ҳодисасининг намоён бўлишини таъминлашга хизмат қилади.

Масалан, `гавдаси катта` семемасида *гавдали, жуссали, барваста, норғул, қоматдор, барзанги* СҚидаги лексемаларнинг лексик маъноларида эмоционаллик белгисига кўра фарқлилик мавжуд. Ушбу қатордаги лексемалардан *гавдали* лексемасида «гавдасининг катталигини ифодалаш» даражаси эмоционаллик белгисига кўра мўътадил бўлиб, уни меъёрда деб белгилаймиз. *Жуссали* лексемасида белги даражаси эмоционаллик белгисига кўра ижобий оттенкада бўлиб, у меъёрнинг ўнг томонидан жой олади. *Норғул, барваста, қоматдор* лексемаларида ҳам гавданинг катталигини ифодалаш даражаси эмоционаллик белгисига кўра ижобий муносабатни ифодалаганлиги учун айни лексемалар ҳам меъёрга нисбатан ўнг томондан ўрин олади. *Барзанги* лексемасида эса, аксинча, белги даражаси эмоционаллик белгисига кўра салбий муносабатни ифодалайди. Шунга кўра ушбу лексемани меъёрнинг чап томонига жойлаштирамиз. Юқоридаги изоҳларга асосланиб, айни СҚдаги лексемаларнинг эмоционаллик белгисига кўра градуонимиянинг ифодаланиши қуйидагича кўринишда бўлади:

`гавданинг катталигини ифодалаш` даражалари

барзанги	гавдали	жуссали	ноғул	барваста	қоматдор
-1	меъёрда(0)	+1	+2	+ 3	+ 4

(шакл иловада берилган)

Ҳажм-ўлчов билдирувчи синонимик қаторлар «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да 3 та, маза-таъм билдирувчи синонимлар қатори 1 та ҳамда ранг билдирувчи синонимлар қаторининг сони 2 тадан иборат. Ушбу лексик синонимик қаторлар таркибида семантик градуонимия ҳодисаси воқеланар экан, у ўзининг мазмун кўламлари ва шаклланиш воситаларига эга.

УМУМИЙ ХУЛОСА

1. Тил сатҳида амал қилувчи айнанлик ва фарқлилик тамойили лексик синонимлар қаторида ҳам кузатилади. Синонимик қаторда парадигма аъзоларига хос бўлган умумий маъно айнанликни юзага келтиради. Парадигма аъзоларини бир-биридан фарқловчи ва зиддиятга асос бўлувчи белги эса фарқлиликка сабаб бўлади.

2. Лексемалар муносабатида кузатиловчи айнанлик уларнинг маъноси, шакли, вазифаси, услубий белгиси кабиларнинг тенг келишида кўринади. Бундай айнанликлар лексемаларни бир-биридан фарқлаб турувчи фарқлиликка нисбатан белгиланади.

3. Тил birlikларининг муносабатида кузатиловчи фарқлилик зиддиятга йўл очувчи, уни юзага келтирувчи муҳим омил ҳисобланади. Фарқлилик айнанлик замирида юзага келар экан, бу икки жиҳат диалектик алоқада. Зиддиятга асосланган фарқлилик тил бирлигининг сифат ўзгаришга учраши оқибатида юзага келар экан, бу жараёнда тил бирлиги, албатта, янги моҳият касб этади.

4. Лексемаларнинг синонимик қаторида оралик ҳолатларнинг юзага келиши зиддиятли муносабатга асосланган фарқлиликни келтириб чиқаради. Оралик ҳолатлар лексемалар семантикасида белгининг даражаланишини кўрсатиб туради. Бундай вазиятда ҳам синонимик қаторнинг бошланғич аъзолари ўртасида белги даражасига кўра кучли зиддият содир бўлади.

5. Лексемалар муносабатида кузатиловчи градуал синонимия тил сатҳида фарқлилик тамойилини ёрқин акс эттирувчи лисоний ҳодисадир.

6. Лексик градуал синонимиянинг характерли жиҳати шундаки, унда лексемалар семантикасида микдорий фарқланиш юзага келади. Бу ҳолат лексик синонимия таркибида градуонимиянинг ҳам шаклланишига йўл очади.

7. Лексик градуонимия ва синонимия ўзаро фарқли лисоний ҳодисалар бўлса-да, улар муайян ўринларда бир-бирига тўқнаш келувчи белгиларга ҳам эга. Градуонимия ва синонимиянинг ўзаро туташган жиҳатлари градуал синонимияда кузатилади. Градуал синонимияда бу икки лисоний ҳодисага хос туташтирувчи белгилар жамланади.

8. Градуал синонимия синонимик қаторда бир семик белгининг микдор ўзгариши асосида шаклланивчи изчил фарқланишларини акс эттирувчи семантик ҳодисадир. Бундай даражаланишда бир томонлама ҳамда марказдан қарама-қарши томонларга йўналишни акс эттирувчи семантик фарқланишлар кузатилади.

9. Бир умумий семанинг босқичли даражаланиши асосида тузилган қаторни ё синонимик, ё антонимик қатор деб бўлмайди. Аслида бу турдаги семантик қаторда синонимия ва антонимия қоришиқ ҳолда бўлиши мумкин.

10. “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”да предмет билдирувчи сўзлар доирасида 287 та синонимик қатор бўлса, улардан 71 тасида градуонимия қайд этилди. Градуал синонимия нарсаси-ҳодиса, белги-

хусусият, ҳаракат-ҳолат, воқеа-ҳодиса, ўрин-жой ҳамда шахс каби мавзу гуруҳларига бирлашувчи лексемалар синонимик қаторида шаклланган.

11. Белги билдирувчи лексемалардан ташкил топган 149 та синонимик қатордан 81 тасида градуонимия қайд этилди. Градуал синонимия хусусият, ҳолат, шакл-кўриниш, ҳажм-ўлчов, маза-таъм ҳамда ранг-тус каби мавзу гуруҳларига бирлашувчи лексемалар синонимик қаторида юзага келган.

12. Предмет ва белги билдирувчи синонимик лексемалар қаторида кузатиловчи градуонимия фарқли хусусиятларга эга. Предмет билдирувчи лексемаларда градуал синонимия предметларга хос яширин белгининг даражаланишига кўра белгиланади. Белги билдирувчи синонимик қаторларда эса градуонимияни белгилашда предметдан ажратиб олинган муайян белги даражаси эътиборга олинади.

**SCIENTIFIC COUNCIL NUMBER 27.06.2017.FIL.05.02 ON
AWARD OF SCIENTIFIC DEGREE PhD AT
FERGANA STATE UNIVERSITY**

KOKAND STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

RAHMONOV GAFFORJON RUZMATOVICH

**THE INTERRELATION OF LEXICAL SYNONYMY AND
GRADUONYMY IN THE UZBEK LANGUAGE**

10.00.01- the Uzbek language

**THE ABSTRACT OF THE DISSERTATION OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON PHILOLOGY**

Fergana – 2019

The theme of the dissertation of Doctor of Philosophy (PhD) is registered by the number B2018.1.Fil/PhD.387 at the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the republic of Uzbekistan.

The dissertation was conducted at the Uzbek language department of Kokand state pedagogical institute.

The abstract of the dissertation was posted in three languages (Uzbek, Russian, English (resume)) on the website (www.fdu.uz) of Fergana state university and on information-educational portal «ZiyoNET» (www.ziynet.uz).

Scientific supervisor: **Mahmudov Nizomiddin Mamadalievich,
Doctor of Philology sciences, Professor**

Official opponents: **Usmonova Xurinis Sharapovna
Doctor of Philological sciences**
**Yuldasheva Dilafruz Mahamadaliyevna
Candidate of Philological sciences, Docent**

Leading organisation: **Tashken state University of Uzbek language and literature
after A.Navoi**

The defence of the dissertation will be held on «___» _____ 2019 at _____ at the meeting of the Scientific Council PhD.27.06.2017.Fil.05.02 on award of scientific degree on Philology at Fergana state university (Address: 100151, 19, Murabbiylar Street, Fergana city. Tel: (99873) 244-66-02; Fax: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz).

The dissertation is available at the Information resource centre of Fergana state university (registered by the number _____). (Address: 100151, 19, Murabbiylar Street, Fergana city. Tel: (99873) 244-71-28.

The abstract of the dissertation was distributed on «___» _____ 2019.
(register of protocol № _____ on «___» _____ 2019).

M.Kh.Hakimov

Head of the Scientific Council on award of
scientific degree Doctor of philology, professor

M.T.Zokirov

Scientific secretary of the Scientific Council on award of
scientific degree Candidate of Philology, docent

A.Mamajonov

Head of the scientific seminar at the scientific
Council on award of scientific degree
Doctor of Philology, professor

INTRODUCTION (annotation of PhD dissertation)

Actuality and necessity of the theme of the dissertation. The issues of conducting linguistic researches depending on the laws of objective world and mind are contemporary issues of the present time in the world linguistics. It is known that the things and events in the objective universe are in constant changes. Therefore, they are closely connected with the transition of quantity changes to quality changes and the phenomenon of negation. Of course these processes and relations are reflected in human mind and language. The concepts formed on the basis of objective things and their features, making one concept from the other ones, the identity and distinction in them make the foundation of language synonymy and graduonymy. Therefore, in the late linguistics semantic relationships between the words have broadened, not being limited by studying the phenomena of synonymy and antonymy, it has been noted that there is a semantic relation such as graduonymy in the language-lexic system too.

Since the last century the anthropocentric approach to the study of the language and its relationship with the language and the society, culture, mentality have become the main issues of investigations in the world linguistics. From the second half of XX century the formal features of the language units as well as their inner meaning features began to attract the attention of researchers. Especially, in linguistics there are researches related to the comparative analysis of the constructions expressing the relation of identity and distinction in the semantics of lexeme. The expression of the lexemes performing the relation of identity and distinction, which were built on the basis of the interaction of complex condition as a functional-semantic category, by means of what kind of linguistic devices and their complete study by semasiological aspect bring out the necessity of researching as an important problem.

Today, in the process of carrying out the reforms in the socio-political, cultural-educational fields a number of new tasks are being assigned before the Uzbek linguistics. «Today we are passing through the way of innovational development aimed to totally innovate all the fields of state and society. It is not without reason, of course. Because who will win in the present time developing rapidly? The state which is relied on the new ideas and innovations will win»³⁵. The present time highlights the problem of enriching the Uzbek linguistics with new research methods. The increase of attention to the semantics of the language units makes necessary to investigate the vocabulary of the language on the basis of generality, privacy and the language-speech dichotomy. And this shows the actuality of studying the problem of semantic gradation among the words (graduonymy) and its relation with its adjacent lexical synonymy.

The given dissertation has been fulfilled according to the requirements of the following laws, regularities and decrees as PD-4947 by the President of the

³⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси //Халқ сўзи. – Тошкент, 2017, 23 декабрь, №258.

Republic of Uzbekistan on February 7, 2017 «About the strategy of Actions for developing the Republic of Uzbekistan», the decree PD-4958 on February 16, 2017 «About improving the education after High educational establishment»; the decision PL-2909 on April, 2017 «About the measures of developing the high education system, the decision CML-304 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on May 22, 2017 « About improving the education after High educational establishment» and other related legal documents.

The link of the research with the priority areas of science and technology development of the Republic. This research was done appropriate to the priority branch of science and technology development of the Republic I. «Forming the system of innovational ideas in social, legal, economic, cultural, spiritual development of the informational society and democratic state and the ways of their realizing».

Degree of study of the problem.

In the world linguistics the research conducted on the basis of the problem of noting the existence of the relations of semantic gradation among words was first noted in the theories of the linguists such as O.Espersen, L.B.Sherba, S.D.Kasnelson, O.S.Axmanova, V.G.Gak, V.M.Solntsev, Yu.D.Apresyan, Y.S.Stepanov, N.I.Kondakov, F. де Saussure and later A.A. Ufimseva, L.A.Novikov, E.Sepir, EN.Miller ³⁶ and other linguists developed this theory again.

The great attention to the study of semantic-functional relations of the language units was also paid in Uzbek system-structural linguistics. This issue was opportunely investigated in the article “Lexical micrisystem and its research methodics (theses of the system lexicology)” and its authors corroborated the importance of studying the graduonimic, partonimic, functional relations in the lexical units³⁷. Nowadays the issues of graduonymy³⁸ and lexical synonymy have

³⁶ Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958. – С.375; Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т.1. – Л., 1958. – С. 35-36; Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М. – Л.:Наука, 1965. – С. 81-83; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1966. – С.369; Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова. – М., 1971. Т. 1. – С.95; Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. – С.45; Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – С.368; Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. Учебное пособие. – М., 1975. – С. 38; Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. Второе исправленное дополненное издание. – М.: Наука, 1975. – С. 596; Соссюр. Ф.Д. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С.141; Уфимцева А.А. Аспекты семантических исследований. – М: Наука, 1980. – С.356; Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: ВШ, 1982. – С.116; Сепир Э. Градуирование. НЗЛ. Выпуск XVI лингвистическая парадигма. – М., 1985. – С. 504; Миллер Э.Н. Содержательные функциональные основания единства антонимии номинативных единиц.// Филологические науки. – М., 1987. №6. – С. 44-49.

³⁷ Бегматов Э., Негматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. № 6. – 35-50 б.;

³⁸ Орифжонов Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997; Худойбердиева Л.С. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003; Ширинова.Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009; Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2016; ва бошқалар.

been comprehensively investigated in Uzbek linguistics³⁹. However, the existence of graduonymy in the synonymic rows has not been studied yet.

Links of the theme of the research with the scientific-research works of the higher educational institution, where the dissertation is conducted. The research work was conducted appropriate to the scientific-research works plan of Kokand state pedagogical institute in the sphere of the project on the theme «System research of the Uzbek language».

The aim of the research is the study the case of emergence of graduonymy on the bases of the examples of the synonymic rows, denoting the thing and sign.

The tasks of the research:

to reveal the author's attitude to the problem of the traditional and modern interpretation of synonymy;

to define the similar and differential features of the semantics of the lexemes

to define the existence of identity and distinction in the semantics of lexeme;

to substantiate that the distinction in the synonymic row is the factor of making graduonymy;

to denote the relative independence and composition of lexical synonymy and graduonymy;

to show and explain the existence of the phenomenon of graduonymy in the semantic components of the synonymic row denoting things and sign;

The object of the research as the object of the research the lexical units in the «Explanatory dictionary of synonyms in the Uzbek language»⁴⁰ and «Explanatory dictionary of the Uzbek language»⁴¹ were used.

The subject of the research is the graduonimic features of the lexical synonyms in the Uzbek language.

Methods of the research. Methodological basis of the dissertation comprises the transition of quantity change of a dialectics to quality change, the laws of negation, the concepts like the whole-piece, form-meaning, general-particular notions, essence and phenomenon, opportunity and reality, reason and consequence. The achievement related to semantic analysis gained in the linguistics up to now served as a theoretical source for the research. The meaning of the work was clarified by system-structural, componential, oppositional and descriptive methods.

Scientific novelty of the research is the followings:

³⁹ Хожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974; Юнусов Р. Полисемия и синонимия имен существительных места в современном узбекском литературном языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1974. – Б.18; Раҳматуллаев Ш. Семик таҳлил ва лексик синонимияни таърифлаш масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. – 55 б.; Гиясов С.Т. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983; Шамсиддинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999; Сиддикова И.А. Синонимия как микросистема языка. Монография. – Тошкент, 2008. – С.138; Жумаева Ф. Полисемем лексемалар доирасидаги синоним ва антоним семалар тадқиқи: Филс. фан. докт. ... дисс. автореф. – Фарғона, 2018. – Б. 53. ва бошқалар.

⁴⁰ Хожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б.307.

⁴¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I,II,III,IV,V-том. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

the semantic-structural features of similarity, difference and graduonymy of the synonymic rows of the Uzbek language have been revealed;

the differential semes in lexical synonyms were defined, their connection with the phenomenon of semantic gradation among the words was substantiated;

the relation of lexical synonymy (equivalence) with the phenomenon of graduonymy (gradation) was defined;

the simultaneous functioning of graduonymic and synonymic relations in the semantic system of words was corroborated;

the graduonymic features of the 149 synonymic rows out of the 436 synonymic rows denoting things and signs were defined.

Practical results of the research.

The dissertation materials could be used in giving lectures on the subjects as the Theory of Linguistics, Semasiology, Modern Uzbek language, for organizing special courses and seminars, for improving the textbooks, manuals and practical recommendations as well for the students of Philology;

The research materials and conclusions will serve to enrich the theoretical basis of synonymy, graduonymy and semantics.

Reliability of the research results is explained by that the conclusions were drawn considering the nature of the Uzbek language, the objectiveness of the materials, methodological perfection of the grounds of the research and the exactness of the problem.

Scientific and practical significance of the research results.

The materials and conclusions of the dissertation will serve to improve the theory of synonymy, to study the semantics of synonymic rows in detail, to improve the new opinions about graduonymy to give effective results of approaching to the language units from the point of view of identity and distinction.

Practical significance of the dissertation includes the issues of compiling the synonymic and graduonymic dictionaries of the new type. Furthermore, the materials of the dissertation are a source of organizing the practical courses on the issues of lexical semantics in the philological departments of the Higher Educational Establishments.

Implementation of the research results. The results of researching the interrelation between lexical synonymy and graduonymy:

The materials about the interrelation between lexical synonymy and graduonymy in the Uzbek language were used in «Developing principles of the Uzbek language lexics and terminology» multi volumed «Explanatory dictionary of the Uzbek language» of fundamental scientific research project in Latin alphabet (Data № 3/1255-988) As a result the dictionary was used in clarifying the semantics of lexemes;

The author's theoretical conclusions about graduonymic units were used in the innovational scientific research project «Opposition in semantic development of a word. Explanatory dictionary of enantiosemic words in Uzbek (Report

№ 3/1255-988). As a result the explanation of the meanings of enantiosemic units was scientifically proven;

The materials on studying the interrelation between lexical synonymy and graduonymy in the Uzbek language were widely used in making the script of the programs such as «Adabiy muhit» (Literary environment), «Qadriyat» (Values) and «Ma'naviyat – qalb ko'zgusi» (Spirituality is the mirror of soul) of Fergana teleradiocompany in 2018. (Data №22 of Fergana teleradiocompany). As a result the materials prepared for those programs were enriched on the basis of new ideas.

Approbation of research results. The research results were announced in 23 scientific-practical conferences, and 2 international conferences as a lecture and got approval.

Publication of research results. On the theme of the dissertation 24 scientific works, particularly, 3 articles in the scientific journals recommended by the Supreme attestation commission of the Republic of Uzbekistan to publish the main results of the doctoral dissertations, in particular, 2 of them were published in the republican and 1 was published in foreign journals.

The structure and volume of the dissertation. The dissertation consists of introduction, three chapters, general conclusions, the list of used literatures and appendixes. The total volume of the dissertation is 125 pages.

MAIN CONCEPT OF THE DISSERTATION

In Introduction actuality and necessity of the dissertation was grounded, the aim and tasks, the object and subject of the research were clarified, its appropriateness to priority areas of science and technology development of the Republic was shown, scientific novelty and practical significance of the research were stated, scientific and practical significance of the research results was revealed, the information about the implementation of the research results into practice, published works and the structure of the dissertation was given.

In the first chapter of the work named «**The theoretical bases of investigating the gradual synonymy**» the questions such as describing synonymy on the basis of sema by the component semantic analysis of lexeme, defining identity and distinction in the synonymic line and depending on this distinctions relative independence and interrelations of synonymy and graduonymy were studied.

In the world linguistics the research conducted on the basis of the problem of noting the existence of the relations of semantic gradation among words was first noted in the theories of the linguists such as O.Espersen, L.B.Sherba, S.D.Kasnelson, O.S.Axmanova, V.G.Gak, V.M.Solntsev, Yu.D.Apresyan, Y.S.Stepanov, N.I.Kondakov, F. де Saussure and later A.A. Ufimseva, L.A.Novikov, E.Sepir, EN.Miller, B.A.Bulgarova, P.P.Bereznitskaya⁴² and other linguists developed this theory again.

⁴² Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958. – С. 375; Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т.1. – Л., 1958. – С. 35-36; Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М. –

The definition of the synonymy in the traditional Uzbek linguistics in the 70 of the last century was given in this way. During the further development of Uzbek linguistics in the recent stages the approaches to the definitions of synonyms have also changed. The traditional linguistics could not give the gradual definition to the synonyms and could not involve the problem of it.

The further definitions to the synonymy are distinguished by the absence of “the single meaning” and the attention is given to the stylistic differences, distinguishing of the meaning and expressing of connotation.

The semic analyses of synonyms in Uzbek linguistics lead to the investigations of the semantic differences. It is important to cite the article by Sh.Rakhmatullaev, where the main issues of investigations are the distinguishing of the lexical meaning in defining synonymy, considering that the synonyms consist of their composite parts or semes⁴³.

During the 80th of the last century the semantic structure of the words began to be studied on the bases of the semic analyses. Sh.Rakhmatullaev, Kh.Nematov, E.Begmatov and R.Rasulov's theoretical view took the place in Uzbek linguistics⁴⁴. The notions of the semantic structure of the word, sememe, seme, nomeme appeared in their works. The parts of the meaning have been substantiated as the semes (the composite part of the sememe)⁴⁵.

The principle of identity and difference in the relations of the language units was also observed in the rows of the lexical synonyms. The linguist O.Bozorov ascertained that the word (lexeme) can change and develop in its semantics and function; and it is natural that on the bases of it the new forms of the words (types of lexemes) can appear. He suggested to consider this theory in the following:

Meaning (sense): identity → distinction → contrast.

Form (sound form): identity → distinction → contrast⁴⁶.

While the attention is paid it can be observed that the identity peculiar to the lexemes is moving to the distinction in order to show the contrast.

Л.:Наука, 1965. – С. 81-83; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1966. – С.369; Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова. – М., 1971. Т. 1. – С.95; Солнцев В.М. Язык как сисемно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. – С.45; Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – С.368; Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. Учебное пособие. – М., 1975. – С. 38; Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. Второе исправленное и дополненное издание. – М.: Наука, 1975. – С. 596; Соссюр. Ф.Д. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С.141; Уфимцева А.А. Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С.356; Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: ВШ, 1982. – С.116; Сепир Э. Градуирование. НЗЛ. Выпуск XVI лингвистическая парадигма. – М., 1985. – С. 504; Миллер Э.Н. Содержательные функциональные основания единства антонимии номинативных единиц.// Филологические науки. – М., 1987. №6. – С. 44-49., Булгарова Б.А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М.А.Булгакова): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 23 с., Березницкая П.П. Типология и структура градуальных полей в русском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2004. // <http://www.dissercat.com/content/tipologiya-i-struktura-gradualnykh-polei-v-russkom-yazyke>

⁴³ Рахматуллаев Ш. Кўрсатилган мақола. – 56 б.

⁴⁴ Рахматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги // Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. №5. – 80 б.; Бегматов Э., Нёматов Х., Расулов Р. Лексик микросемема ва унинг тадқиқ методикаси. Систем лексикология тезислари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. – №6. – 35-50 б.

⁴⁵ Нёматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 57 б.

⁴⁶ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1999. – 29 б.

In this perspective, the general meaning peculiar to the paradigm parts in the synonymic row has the distinctive parts showing the contrast. However, this case cannot be used in all synonymic rows.

Having appeared in the correlations of the meaning and form in measure of the definite quantity and quality, showing the similarity, the identity prepares the ground for forming simultaneously with its distinctive part⁴⁷.

Developing this theory, O.Bozorov enunciated that in the result of developing the subtle changes within the identity, the distinction shows the relative changeability of the object; it is linked from one side with the identity, and from the other side with the contrast, forming the distinctive forms, which can be shown through the examples of synonymy and polysemy in the language⁴⁸.

Thus, the distinction is a sign, which paves the way to the contrast. Having appeared on the bases of the identity, the distinction is in dialectic relations with the identity. The distinction increases the identity according to the qualitative changes, promoting the appearance of the new essence. As E.N.Miller cited, the distinction is the dialectic contrast of the identity, the unsimilar view of the identity. The contrast forms the chain through the variant of the identity and the distinction (by evolutionary way), illustrating the following process (identity → distinction → contrast)⁴⁹.

The principle of distinguishing in the relations of lexemes is seen through the antonymic units. In most cases in the antonymic lines some of the interspaces can be observed. For example, in the antonymic line *тун*→*саҳар*→*кун* the lexeme *саҳар*; in the antonymic line *яхши*→*қониқарли*→*ёмон* the lexeme *қониқарли* have the status of the interspace. In other words, existence of dawn between the day and night, satisfying state between good and bad can represent that the antonyms cannot appear in pairs, but they can form the line or the row, pretending to be the third member in the interval position. The third member can avoke the gradual relations in the antonymic lines.

Similarly, the existence of the interval in the synonymic rows can be resulted in the distinction, furthering the relation of contrast. For example, in the synonymic row *қоронғи* → *зимистон* → *зим-зиё* the unit *зимистон* has the interval positions. Or, in the synonymic row *нурли* → *ёруғ* → *нурафшон* the lexeme *ёруғ* is in the interval position.

This case is a reason for emerging the gradual relations of the lexical units. In the result of it, among the initial members of the synonymic row the strong contrast occurs according to the degree of sign. Particularly, in the lexemes *қоронғи* and *зим-зиё* the difference in showing the degree of being dark represents their gradual relations and forming the contrast. Accordingly, in the synonymic

⁴⁷ Бу ҳақда қаранг: Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. Второе исправленное дополненное издание. – М.: Наука, 1975. – С. 596.

⁴⁸ Бозоров О. Кўрсатилган асар. – 31 б.

⁴⁹ Бу ҳақда қаранг: Миллер Э.Н. Содержательные функциональные основания единства антонимии номинативных единиц // Филологические науки. – М., 1987. №6. – 44-49 с.

row *нам* → *хўл* → *шалаббо* the lexeme *хўл* can form the gradual relations and the lexeme *нам* and *шалаббо* form the contrast.

As it is known, not only in the rows of the antonymic relations, but also in the rows of the synonymic relations (especially in the synonymic rows, denoting the quantitative distinction of the sign) emergence of the interval lexemes brings to the forming of the gradual synonymy in the relations of the lexemes of this type.

The gradual synonymy is a linguistic event, reflecting the distinction in the language layer. As B.A.Bulgarova cites, the bases of the gradual synonymy is the distinction in the gradation of the evaluation and gradational sign⁵⁰.

The characteristic feature of the gradual synonymy is that the quantitative distinction emerges among the identity. Or, in other words, among the identities of the units of the lexical layers the distinction can emerge. This case paves the way to forming the graduonymy in the synonymic layer. According to O.Bozorov, “the linear relations of the semantics of the lexical graduonymy comprise the continuous transferring of the substance from one type into the other, from one relative case into the other, which is shown in presenting the lexical nomination”⁵¹.

The gradual synonymy in the lexical layer reflects the process of transferring the identities to the distinction. The important point in the gradual synonymy rows is that the distinctive feature dominates the identical features.

The distinctive principle in the reations of the language units, particularly, the theories of the gradual relations were observed much earlier in the world linguistics. The graduality in the relations of the language units was firstly mentioned in the work by N.S.Trubetskoy, devoted to the study of the distinguishing relations in the phonological layer⁵². Later, this problem was studied by E.Sepir and D.Bolinger as the functional-semantic category, which reflects graduliy of the object, sign and features⁵³.

This issue was studied in the monographic aspect as the functional-semantic category and the semantic field by S.M.Kolesnikova, M.V.Bondarenko, B.A.Bulgarova, P.P.Bereznitskaya in the Russian linguistics⁵⁴.

The initial studies of these issues in the Uzbek linguistics were mentioned by E.Begmatov, Kh.Nematov and R.Rasulov in the article “Lexical mycosystem and its research methodology (theses of the system lexicology)”⁵⁵.

⁵⁰ Булгарова Б.А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М.А. Булгакова): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – С. 19.

⁵¹ Бозоров О. Кўрсатилган асар. – Б.70.

⁵² Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Изд-ство иност. лит., 1960. – 371 с.

⁵³ Sapir E. Grading: A Study in Semantics. In D.G.Mandelbaum (ed), Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality. Berkeley: University of California Press, 1963. – Pp. 122-149; Bolinger D. Degree Words. Hague, Netherlands: Mouton, 1972. – 282 p.

⁵⁴ Колесникова С.М. Категория градуальности в современном русском языке: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1999; Колесникова С.М. Функционально-семантическая категория градуальности в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 2010. – 279 с.; Булгарова Б.А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М.А. Булгакова): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 23 с.; Бондаренко М.В. Градуальность как свойство лексики и основание для построения лексической парадигмы: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 2000. – 21 с.; Березницкая П.П. Типология и структура градуальных полей в русском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2004. – 130 с.

In Uzbek linguistics the notion of graduonymy was briefly mentioned in the works, devoted to the study of graduonymy in the semantic rows of the lexemes denoting the thingness, sign and feature, expressing of the connotation in the graduonymic rows⁵⁶. However, the gradual synonymy of the lexemes under the general meaning, denoting the thingness, sign and feature has not been thoroughly investigated. Mainly, O.Bozorov in his research named “Graduonymy in the Uzbek language” touched upon the matters of the linguistic graduonymy and the use of graduonymy in the phonological, morphological, syntactic layers. The scholar showed the lexical graduonymy in the lexemes, denoting the thingness, sign and feature, countable quantity, action, sign of action, descriptive and onomatopoeic lexemes, interjections and modal meaning lexemes and the lexemes of functional parts of speech, mainly, conjunctions and particles. He defined the inner graduonymy of the each lexical type. Mainly, he distinguished the graduonymy of the thing, event, place, time, measure and person’s mentality, personal relations, mental, spiritual, physical graduonymy and showed their results. Or, he defined the types of graduonymy in the features of the natural things and events among the lexemes, denoting the sign and state alongwith the signs, defining the person⁵⁷. Though, the matters of the interrelations of graduonymy and synonymy have been mentioned in the present research, the synonymic relations of the semantic rows have not been thoroughly studied.

The research “Lexical graduonymy in the Uzbek language” by Sh.Orifjonova involves the issues of the essence of graduonymy, the gradual relations between the words, the principle factors of lexical graduonymy distinguishing (factors of paradigmatic relations between words and meanings). The author shows his opinion to the relations of synonymy and graduonymy. While the theme of the research was dedicated to the lexical graduonymy, the graduonymy of the nouns, adjectives, pronouns, adverbs, verbs, interjections and onomatopoeic words were analyzed. 52 nouns, 73 adjectives of the graduonymy rows were discussed⁵⁸. However, the rows, showing the gradual synonymy and its peculiar features have not been considered.

The research work “The means of distinguishing the meaning of the thingness and the feature” by N.Shirinova the lexical, morphological and syntactic ways of distinguishing the meaning of the thingness, sign and feature; the means which help to distinguish the meaning have been identified. The author shows her attitude to the graduonymy in the semantic rows, denoting the thingness, sign and

⁵⁵ Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. Систем лексикология тезислари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. № 6. – 35-50 б.

⁵⁶ Орифжонов Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997; Худойбердиева Л.С. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003; Ширинова. Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009; Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2016. – Б. 28.

⁵⁷ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995. – 71-73 б.

⁵⁸ Орифжонов Ш. Кўрсатилган тадқиқот. – Б. 104-109.

feature⁵⁹. However, the meaning of thingness, sign and feature within the gradual synonymy has not been considered.

The research work “Lexical graduonymy in the Uzbek and English languages” by J.Jumabaeva the problems of graduonymy were investigated in the languages which are not kin to each other. Such matters as the interrelations, distinctions and stylistic opportunities of the graduonymy and synonymy were considered, however, the gradual synonymy as one type of the synonymy was not studied through the examples of the materials Uzbek language⁶⁰.

It is obvious that the graduonymy and synonymy are the independent linguistic events. The graduonymy can form the line according to a gradual increase of the language units denoting the object and thing, sign, action and state of the definite or different essence; while the synonymy can form the line according to the general semantic feature of the object, thing, action or state. In spite of it, these two linguistic phenomena have interrelational features too.

The interrelational features of graduonymy and synonymy can be observed in the gradual synonymy. The features peculiar to the two linguistic phenomena can be combined in the gradual synonymy. The peculiar thing is that the graduonymy in the synonymy can evoke the antonymy. B.A.Bulgarova enunciates: “Considering the graduonymic feature in the forming of the graduonymic scale helps find out the zones of contrasting. In this case the synonymy can shift to antonymy. The qualitative sign and feature form weak and strong antonymic pairs according to the contrasting power”⁶¹.

Though the lexical synonymic and graduonymic paradigms are interrelated in one point, they cannot be considered one phenomenon. The synonymy is based on the task and meaning semes, while the graduonymy is based on the lexical graduonymic paradigms’ denotational semes related to the quantitative index.

The second chapter of the dissertation «**Interrelation between synonymy and graduonymy in the lexemes representing the object**» is dedicated to the occurrence of graduonymy in the synonymic lines in the lexemes representing paradigmatic relation name in the lexical meanings of the word.

Synonymy is based on the identical, close or similar meaning, graduonymy is based on the distinctions. So, synonymy and graduonymy are strongly differentiated. In reality as it is possible to use the second synonym word contextually instead of one of the synonyms, it is not possible to do that in graduonyms which are based on the denotative meaning, but in all cases the difference of gradation between graduonyms can be strong or weak. In such cases similarity in the sememes increases and it causes semantic closeness (not identity as in synonyms) that as a result they can be used instead of one another on account of contextual factors. Thus, it is necessary to realize the inner distinctions of interchange in the sphere of synonymy and graduonymy, on the other hand, in

⁵⁹ Широнова. Н. Кўрсатилган тадқиқот. – 10-11 б.

⁶⁰ Джумабаева Ж. Кўрсатилган тадқиқот. – Б. 18.

⁶¹ Булгарова Б. А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М. А. Булгакова): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 23 с.

such cases the increase of similarity between graduonymic and synonymic pairs, and even contiguity of these two linguistic phenomena must be taken into account. However, synonymy and graduonymy should always be considered from the view point of identity and distinction which is the main factor of their formation. The crossing point of these two semantic phenomena as mediatorial phenomena should be interpreted on the basis of gradual change of dialectical identity to distinction, distinction to identity.

The linguist O.Bozorov mentioned that this is peripheric features of graduonymy, not synonymy⁶².

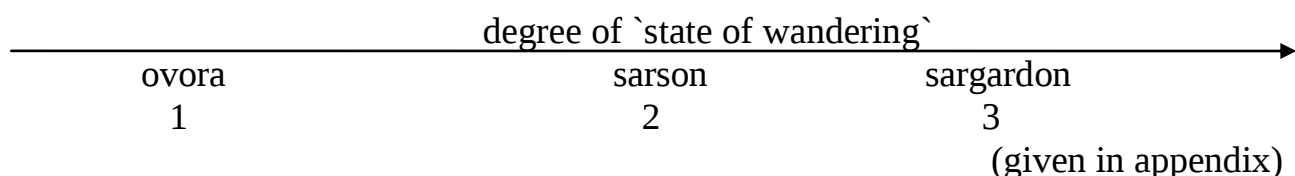
All the lexemes in the synonymic row in the gradual synonymy denote the general notion according to the lexical meaning and are characterized by the differential features of the gradual index. This difference in the synonymic row is the reason of emergence of the graduonymy.

There are information on the denotational and connotational senses of the lexemes, in particular, the differentiating features of the connotational meanings of graduonymy. They are logical-semantic meanings made by intelligence or language thought, that their entire system creates the main meaning of the word, - claims the linguist O.Bozorov. Connotative senses are additional meanings to denotative meanings accompanying in different features like subjectiveness, (socialness), stylisticalness, emotiveness, expressiveness and original meaning (presuppositiveness)⁶³. Below we will give a glance, first of all, at how graduonymy occurs in the synonymic lines in the sphere of semantic units – nominal lexemes on the basis of the gradation of above mentioned features, that's the gradation of denotative and connotative senses. In «Explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language» the number of synonymic lines in nominal lexemes is 247. While analyzing these synonymic lines we defined that 71 of them can have a relationship with graduonymy. In the 71 lexemes in these synonymic lines it was observed that the nominative (denotative) senses are the same, and the the expressive (connotative) senses are different. For instance, when we analyzed the synonymic line *ovora(vagrant)*, *sarson(outcast)*, *sargardon(adrift)*, the nominative senses of the words in this line can be shown as in the followings: 1. State, 2. Physical state, 3. State of wandering, 4. State of adrift or astray. These nominative senses are general for all the words in the synonymic line above. The connotative sense is distinguished by the state above the norm. That is, in the lexeme *ovora (vagrant)* the state is normal, in the lexeme *sarson (oucast)* the state is one level above the norm, and in the lexeme *sargardon (adrift)* the state is twice as much above the norm.

Thus, the words in this synonymic line in the sphere of connotative sense, that is, according to the feature of expressiveness, represent graduonymy in themselves. Therefore, the graduonymic position of the lexemes in this synonymic line is set as in the following.

⁶²Бозоров О. Градуонимиянинг антонимия ва синонимияни шакллантиришдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. №2. – 62-64 б.

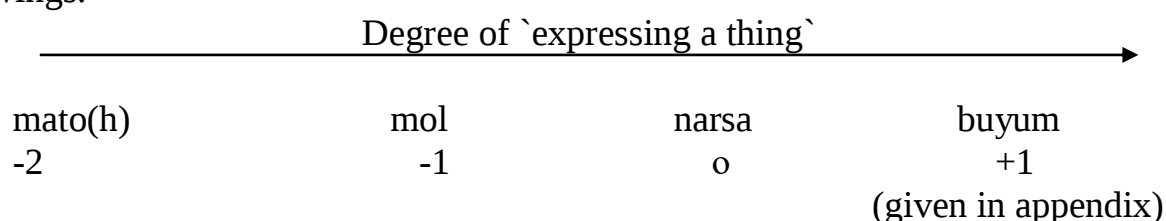
⁶³ Бозоров О. Кўрсатилган асар. – 81 б.



In the «Explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language» there are 18 synonymic lines of denotative lexemes of things. According to our observations, we can see the phenomenon of graduonymy only in the 9 of these 18 denotative lexemes of things.

Two or more words comprising semantic synonyms in the synonymic line are distinguished according to the expression size in their lexical meanings, pragmatic semas and stylistic aspects. For example, the synonymic lines *buyum*, *narsa*, *mol*, *mato(h)* are distinguished by their pragmatic semas, the synonymic lines *bezak*, *ziynat*, *hasham* are distinguished by expression size, the synonymic lines *osmon*, *ko'k*, *gardun;pul*, *aqcha*, *mullajiring*, *yakan;sovg'a*, *hadya*, *tortiq;khat*, *noma*, *maktub* are distinguished by their stylistic aspects. In these synonymic lines graduonymic feature is not seen fully like in those *nihol*(sprout) → *ko'chat* (transplant) → *daraxt* (tree); *kulba* (shelter) → *uy* (home) → *hovli* (house) but it can be seen partially. For example, if we analyze the synonymic line *buyum*, *narsa*, *mol*, *mato(h)* in the semema «a necessary thing (used) in the household» we can observe that the lexemes in this synonymic line are distinguished by their emotive meanings (features). We can see that in this semantic line the lexeme *narsa(thing)* has a normal emotive feature, in the lexeme *buyum* emotiveness passes to personal positive attitude, in the lexeme *mol* emotiveness passes to negative attitude at one level from the norm, and in the lexeme *mato(h)* the meaning (emotiveness) passes to the negative attitude two level above the norm.

So, the lexemes in this synonymic line are distinguished by their pragmatic semas, therefore, the representation of graduonymy in them can be seen as in the followings.



In the «Explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language» we can see more that 200 synonymic lines under archisema of event. When analyzing these synonymic lines distinguishing into groups by the denotation of sign-feature, action, state, event and place it was defined that 14 of the 38 synonymic lines denoting sign and feature, 29 of the 90 synonymic lines denoting action and state, 8 of the 30 synonymic lines denoting events, 2 of the 12 synonymic lines denoting place can be differentiated on the basis of differential semas and can have the opportunity of representing the phenomenon of graduonymy.

By semantically analyzing the synonymic line denoting the denotation of event from the synonymic line under archisema of event, the representation of graduonymy in them is given below as an example. For example, in the sema

«horizontal movement of weather flow» *shamol*, *shabada*, *yel*, *sabo* (wind, breeze) synonymic line is given. The integral sema of the lexemes in this synonymic line is the same, they are also differentiated by their differential sema. In the lexemes *Shamol* and *yel* the speed of blowing is normal, in the lexeme *shabada* the speed of blowing is one level below the norm, and in the lexeme *sabo* the speed of blowing is twice below the norm. If this synonymic line is turned into graduonymic line, the lexemes *bo'ron*, *dovul*, *to'fon* (storm, tempes, typhoont) should also be included. Then, we can see the speed of blowing in these lexemes is above the norm. The linguist D.V.Vaqqusova separates the gradation on the basis of action (movement) as *shabada*(breeze) → *shamol*(wind) → *bo'ron* (storm) → *dovul*(tempest). She claimed that if the lexeme *Shabada* is compared to the lexeme *shamol*, they are distinguished by a number of semas as «natural phenomenon», «moving», «blowing»⁶⁴. Thus, the phenomenon of graduonymy in the synonymic line united under the archisema of this «natural phenomenon» is as in the following:

Degree of `speed of blowing`			
<i>sabo</i>	<i>shabada</i>	<i>yel</i>	<i>shamol</i>
1	2	3	4

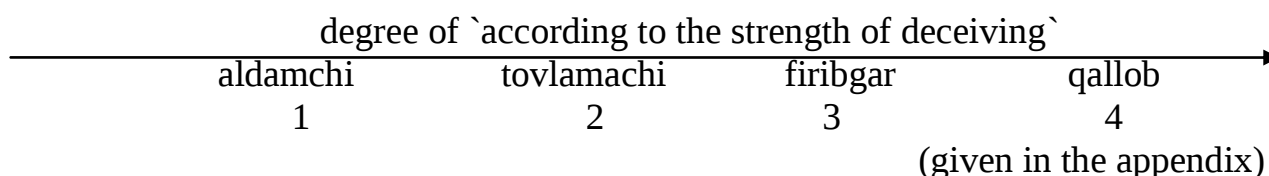
(given in the appendix)

There are 59 synonymic line of lexemes denoting person in the «Explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language». The 15 integral semas of these 59 lexemes denoting person are the same, that is, general, and their differential semas are seen in the individual meanininf of each word in these lines.

For example, in the sema «a person who acts for his sake by deceiving, fraud and deception» for all the words in the synonymic line *aldamchi*(deceiver), *qallob* (fraud), *tovlamachi*(swindler) the denotative semas are general, that is, «master of deceiving». And the connotative semas are distinguished by the fact that deceiving is above the norm. That is, in the lexeme *aldamchi* (deceiver) inclination to deceive or cheat is normal, in the lexeme *tovlamachi*(fraud) one level above the norm, because in it deceiving is carried out by frightening. In the lexeme *Firibgar* (swindler) inclination to deceive is two level above the norm, because in it deceiving is carried out by trickery, deception, and in the lexeme *qallob* (fraud) inclination to deceive is three level above the norm because deceiving is carried out by different tricks and cheats. So, all the members in this synonymic line form graduonymy in themselves according to their feature of expressiveness.

Thus, graduonymy in this synonymic line is as in the following:

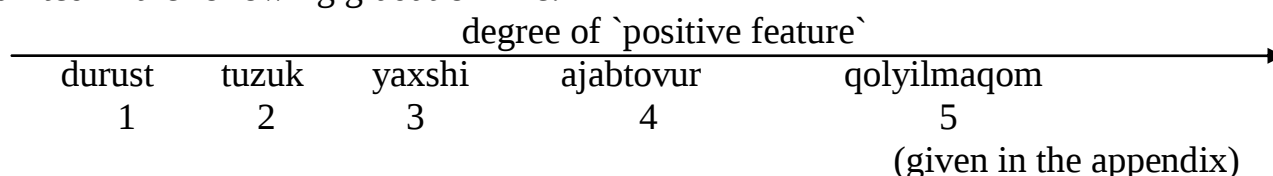
⁶⁴ Ваққосова Д.В. Ўзбек тилидаги анемонимларнинг семантик таҳлили : Филол. фанл. номз. ...дисс. автореф. – Фарғона, 2005. – 7 б.



Chapter III of the dissertation «**The interrelation of synonymy and graduonymy in the lexemes denoting a sign**» is devoted to the occurrence of graduonymy in the synonymic lines of the lexemes denoting sign.

In the «Explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language» there are 149 synonymic lines in the lexemes denoting sign. While semantically analyzing these synonymic lines we defined that 81 of them could come into relationship with graduonymy. It was defined that the integral, that is, nominative (denotative) semas of the lexemes in the synonymic lines of those 81 lexemes denoting sign were the same, the differential, that is, expressive (connotative) semas were distinctive. Depending on this distinction, we assigned the occurrence of graduonymy in them as in the followings. For example, while analyzing the synonymic line *yaxshi, durust, tuzuk, binoyi, ajabtovur, qoyilmaqom*⁶⁵ the nominative semas of the lexemes in this line can be shown as followings: 1) «sign»; 2) «steady sign»; 3) «quality sign»; 4) «personal evaluation», «positive»; 5) «internal – external». The nominative semas are general for all the words in the above synonymic line. But the connotative semas are differentiated by the sign below or above the norm. That is, in the lexeme «yaxshi (good)» sign is normal, in the lexeme «durust (fine, decent)» sign is one level below the norm, in the lexeme «tuzuk (well)» sign is two level below the norm, and in the lexeme «ajabtovur (amazing)» it is on the contrary, sign is one level above the norm, in the lexeme «qoyilmaqom» sign is two level above the norm. The words in this synonymic line are differentiated by connotative semas, that is by expressiveness, and form graduonymy in themselves.

So, the features in the denotative meanings of these synonym words can be united in the following gradation line:



There are 36 synonymic lines denoting characteristics in the «Explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language». We can see graduonymy in 21 of these 36 synonymic lines. For example, the the sema «inability to do something normally, opposite of adroitness» the integral semas of the lexemes in the synonymic lines *lapashang(muddler), lavand(shiftless), yepashang(indolent), landavur(mudler), noshud(inept), so'tak, bo'sh-bayov(inept), latta (imbecile)* are the same, they are differentiated by their differential semas..

If we pay attention to the lexical meaning of the lexemes in the synonymic line above, the degree of «inability to do something» is differentiated partially

⁶⁵ Ҳожиёв А. Қўрсатилган луғат – 239 б.

according to the feature of expressiveness. In this synonymic line the lexeme *bo'sh-bayov*(*inept*)is differentiated from the lexeme *bo'shang* (*weak-willed,wimpy*, the lexeme *noshud* (*inept*)is defferentiated from the lexeme *lapashang*(*muddler*), the lexemes *lavand*(*shiftless*)/*yepashang*(*indolent*) are differentiated from the lexemes *landavur*(*muddler*) and *latta* (*imbecile*) by the meaning «inability to do something» rising from below to above and perform gradation. Therefore, depending on the differentiation of the lexemes in this synonymic line according to their expressiveness, we tried to show the occurrence of graduonymy in them as following:

Degree of `inability to do something`						
Бўш-башанг	бўшанг	ношуд	лапашанг	лаванд	ландавур	латта
1	2	3	4	5	6	7

(given in the appendix)

There are 71 synonymic lines of the lexemes denoting state in the «Explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language». We can see the occurence of graduonymy in the 35 of these 71 synonymyc lines according to their defferential semas. For example, in the sema «having strength more than normal, opposite of weak» the differential semas of the lexemes in the synonymic lines *kuchli*(*strong*), *baquvvat*(*robust*), *zabardast*(*powerful*) are also distinguished. If we pay attention to the lexical meanings of the lexemes in this synonymic line, the meaning (sign, feature) «how strength is above the norm» is expressed in the lexeme *kuchli* (*strong*) «relatively more», in the lexeme *baquvvat* (*robust*) «*having great physical power*» and in the lexeme *zabardast* «*the power, strength is too high from the norm*», that is «*powerful*» is expressed. According to this, in the lexemes denoting state in this synonymic line the occurence of graduonymy is as in the below:

Degree of `how strength is above the norm`		
kuchli	baquvvat	zabardast
1	2	3

(given in the appendix)

There are 29 synonymic lines of the lexemes denoting form-appearance in the «Explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language», the lexemes in the 14 of these 29 synonymic lines are distinguished by their differential semas and function to provide the occurrence of graduonymy.

For example, in the sema «big body» if we pay attention to the lexical meanings of the lexemes in the synonymic line *gavdali* (*big, hefty*), *jussali*(*big-bodied*), *barvasta* (*strapping, broad-shouldered*), *norg'ul* (*muscular*), *qomatdor* (*tall, handsome-figured*), *barzangi* (*gaint*), we can see the distinction according to their feature of emotiveness. In the lexeme *gavdali* (*big, hefty*)in this synonymic line the degree of «expressing the bigness of the body» is moderate according to its emotive feature, we can say it normal. In the lexeme *jussali*(*big-bodied*) the degree of the sign (meaning) is positive shade (colour) according to its emotive feature, we put it to the right of from the norm. Because in the lexemes *norg'ul* (*muscular*), *barvasta* (*strapping, broad-shouldered*), *qomatdor* (*tall, handsome-*

figured) the degree of expressing the bigness of the body denotes positive attitude according to emotiveness we put these lexemes to the right from the norm too. And in the lexeme *barzangi* (*gaint*) it is vice versa, the degree of sign (meaning) denotes negative attitude according to its emotive feature (meaning). According to this, we put this lexeme to the left of the norm denoting negativeness. Depending on the above mentioned explanations, the occurrence of graduonymy according to the features of emotiveness of the lexemes in this synonymic line is as in the below:

Degree of `expressing the bigness of the body`					
barzangi	gavdali	jussali	norg'ul	barvasta	qomatdor
-1	(0)normal	+1	+2	+ 3	+ 4

(given in appendix)

There are 3 synonymic lines of the lexemes denoting size-measure, 1 synonymic line denoting taste and 2 synonymic lines denoting colour in the «Explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language».

Being formed in the lexical synonymic rows the semantic graduonymy has its own features of emergence and usage.

CONCLUSIONS

1. The principle of the uniqueness and differentiation in the language layer is also observed in the lexicon of synonyms. The general meaning of the paradigm members in the synonymic line creates the uniqueness. The sign, which is the bases of the contrast and difference of paradigm members is a reason of the contrast.

2. By means of the method of component analysis separation of lexical meaning into parts (semas) put forward the problem of defining lexical synonymy on the basis of semas, this, in its turn, afforded an opportunity to define graduonymy in the synonymic lines.

3. The difference in language associations is an important factor that contributes to contrast. As the differences arise in the same context, these two aspects are in dialectical relationships. The contradictory differentiation lies in the fact that the linguistic unit is transformed into a qualitative change, and linguistic unity is certainly a new one in this process

4. The occurrence of intermediate states in the synonymic sequence of the lexemes causes a difference based on contrast. Intermediate cases illustrate the degree of marking in the semantics of the lexemes. In this case, there is a strong contradiction between the initial members of the synonymic line.

5. The gradual synonymy in the lexical relations is the linguistic feature expressing the difference in the language layer of synonymy.

6. The character of gradual synonymy is that there is a quantitative difference in the lexical semantics. It furthers forming graduonymy in the lexical synonymy.

7. Having the differential features the lexical graduonymy and synonymy have also the interrelational features, which can also be seen in the gradual synonymy. The two features of the linguistic phenomenon is in gradual synonymy.

8. The gradual synonymy is the semantic phenomenon being formed on the bases of the quantitative changes of one semantic sign in the synonymic row. The semantic changes denoting the opposite directions or one direction can be observed in this gradual relationship.

9. It is impossible to name the row formed on the bases of gradualness of the general seme as synonymic or antonymic. Indeed, the semantic row can be formed in interrelation of synonyms and antonym.

10. In the «Explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language» there are 287 synonymic line among the words denoting things and thingness and there is graduonymy in 52 of them. They are formed in the topic groups denoting things and events, sign and features, action and state, events, place and person.

11. There is graduonymy in the 81 of the 149 synonymic lines among the lexemes denoting sign. they are represented in the topic groups denoting feature, state, form and appearance, size and measure, taste and colour.

12. The graduonymy has the differential features in the row of synonymic lexemes denoting the object and sign. The gradual synonymy in the lexemes

denoting the object is formed according to the degree of the concealed sign. In the synonymic rows denoting the sign the graduonymy can be identified according to the degree of the definite sign.

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН
НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.27.06.2017.Fil.05.02 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЁНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ФЕРГАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ**

ФЕРГАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

РАХМОНОВ ГАФФОРЖОН РУЗМАТОВИЧ

**ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИНОНИМИЕЙ И
ГРАДУОНИМИЕЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ**

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО
ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Фергана – 2019

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № B2018.1.PhD/Fil.387.

Диссертация выполнена на кафедре узбекского языка Кокандского государственного педагогического института.

Автореферат диссертации на двух языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Ферганского государственного университета по адресу: www.fdu.uz и в Информационно-образовательном портале «Ziynet» www.ziynet.uz.

Научный руководитель: **Махмудов Низомиддин Мамадалиевич,**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Усмонова Хуриниса Шараповна**
доктор филологических наук

Юлдашева Дилафруз Мамадалиевна
кандидат филологических наук, доцент

Ведущая организация: **Ташкентский государственный Университет**
узбекского языка и литературы имени А.Навои

Защита диссертации состоится «___» _____ 2019 года в ____ часов на заседании Научного совета PhD.27.06.2017.Fil.05.02 при Ферганском государственном университете по адресу: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz.

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ферганского государственного университета (зарегистрирована под №____) Адрес: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-71-28.

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2019 года.
(протокол рассылки №____ от «___» _____ 2019года).

М.Х.Хакимов

Председатель научного совета по присуждению
ученых степеней, доктор филол.наук, профессор

М.Т.Зокиров

Ученый секретарь научного совета по присуждению
ученых степеней, кандидат филол.наук, доцент

А.Мамажонов

Председатель научного семинара при ученом
совете по присуждению ученых степеней,
доктор филол.наук, профессор.

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктор философии PhD)

Цель исследования состоит в изучении возникновения градуонимии на примере синонимических рядов обозначающих предмет и знак в узбекском языке.

Объектом исследования являются «Толковый словарь синонимов узбекского языка» и «Толковый словарь узбекского языка»

Научная новизна заключается в следующем:

доказаны семантические структурные свойства синонимических рядов узбекского языка как подобие, различие и градуонимия;

определены взаимоотношения лексической синонимии и градуонимии;

доказано наличие градуонимических отношений наряду с синонимическими отношениями в системе смысловых отношений слов;

определены свойства 149 градуонимических синонимов из 436 синонимических рядов, обозначающих предмет и знак.

Научная и практическая значимость результатов исследования.

Материалы и заключения исследования служат для достижения эффективных результатов по дальнейшему развитию синонимии, подробному изучению семантики синонимических рядов, внедрению новых взглядов о градуонимии, рассмотрению подобия и различия языковых единиц.

Практическая значимость диссертации состоит в том, что материалы диссертации служат методологическим источником для исследования смысловых отношений между словами, а также для составления синонимических и градуонимических словарей нового типа.

Материалы исследования можно использовать при изучении следующих дисциплин в высших учебных заведениях, как «Теоретическое языкознание», «Современный узбекский язык», «Семасиология», а также при организации спецкурсов и семинаров, создании учебников.

Структура диссертации и его объём. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы и приложения. Общий объём диссертации составляет 125 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Раҳмонов Г.Р. Градуонимия в синонимических рядах существительных. // Filologiya meselelari. – Baki, №2, 2012. – С.272-280. (1.07. 2011. № 7. МДХ)
2. Раҳмонов Ғ. Нарса-буюм денотатли лексемалар синонимик қаторида градуонимиянинг ўрни // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2012, №6. – Б.52-56. (10.00.00. №3)
3. Раҳмонов Ғ. Ўзбек тили синонимлар қаторида градуонимиянинг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти . – Тошкент, 2012, №3. – Б.71-76. (10.00.00.№14)
4. Раҳмонов Ғ. Сифат синонимик қаторларида градуонимиянинг намоён бўлиши // Глобал олий таълим тизимида илмий тадқиқотларнинг замонавий услублари. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. IV. – Навоий, 2015. – Б. 248-251.
5. Раҳмонов Г.Р. Градуонимия в синонимических рядах прилагательных // Международный молодежный научный форум. XXV Международная научная конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов». – Москва, 2018. – С.103-105.
6. Раҳмонов Ғ. Лексема семантикасида айнанлик ва фарқлилик // Илмий педагогик изланишлар. II китоб. –Тошкент: Фан, 2008. – Б.153-155.
7. Раҳмонов Ғ. Лексик градуонимия хусусида // Тилшунослик муаммолари. –Тошкент: Академнашр, 2013. – Б.148-150.
8. Раҳмонов Ғ. Ҳажм-ўлчов билдирувчи сифат лексемалар синонимик қаторларида градуонимиянинг ўрни // Ўзбек филологияси ва уни ўқитишнинг долзарб муаммолари. II қисм. – Фарғона, 2013. – Б.142-146.

II бўлим (II часть; II part)

9. Rahmonov G'. Semik paradigmalar orqali graduonimik qatorlarning ifodalanishi // Филология масалалари. II қисм. – Наманган, 2013. – Б.63.
10. Раҳмонов Ғ. Шахс денотатли лексемалар синонимик қаторида градуонимиянинг ифодаланиши// Ўзбек филологияси ва уни ўқитишнинг долзарб муаммолари. II қисм. - Фарғона, 2014. – Б.148-150.
11. Раҳмонов Ғ. Хусусият билдирувчи сифат лексемалар синонимик қаторларида градуонимиянинг ифодаланиши // Филология масалалари. II қисм. – Наманган, 2014. – Б.69.
12. Раҳмонов Ғ. Семантик синонимиянинг градуонимияни шакллантиришдаги ўрни // Тил ва адабиёт масалалари. Республика илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2017, № 4. – Б. 102-104.

13. Раҳмонов Ғ. Семик парадигмаларнинг градуонимик қаторларни ифодалашдаги ўрни // Ўзбек миллий лексикографиясининг долзарб масалалари. – Тошкент, 2017. – Б.117-119.

14. Раҳмонов Ғ. Ўзбек тилида маънодошлик ва даражаланиш интеграцияси // Тил ва адабиёт масалалари. Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. №5. – Наманган, 2018. – Б.61-64.

15. Раҳмонов Ғ. Синонимлар қаторида коннотация // Профессор Р.Қўнғуровнинг илмий мероси ва ўзбек услубшунослигининг долзарб масалалари. Илмий-назарий конференция материаллари. – Самарқанд, 2003. – Б.109-111.

16. Раҳмонов Ғ. От синонимларда ҳиссий бўёқдорлик // Илм зиёдир. Профессор Р. Расулов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2006. – Б.141-144.

17. Раҳмонов Ғ. Денотатив ва коннотатив градуонимия // Тил тизими сатҳлари: семантик-функционал ва структур асослари. – Самарқанд, 2009. – Б.137-138.

18. Раҳмонов Ғ. Синонимлар қаторида ифода семаларининг ифодаланиши // Олий таълим муаммолари. – Тошкент: Фан ва технология, 2010. – Б.64-65.

19. Раҳмонов Ғ. Шакл-кўриниш билдирувчи сифат лексемалар синонимик қаторида градуонимиянинг ўрни // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент, 2013, №7. – Б. 160-162.

20. Раҳмонов Ғ. Ўқувчилар нутқини ривожлантиришда синоним сўзларнинг ўрни // Бадий асар таҳлили ва талқинининг илмий-педагогик масалалари. Доцент М.Сиддиқов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2015. – Б.177-178.

21. Раҳмонов Ғ. Ўзбек тили синонимлар қаторида эмоционал-экспрессив белгиларнинг ифодаланиши // Тил ва адабиёт масалалари. Профессор Э.Бегматов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2016. – Б.82-85.

22. Раҳмонов Ғ. Синонимия муносабати хусусида // Глобал тараққиёт ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2017. – Б.98-100.

23. Раҳмонов Ғ. Синонимларнинг компонент таҳлили хусусида // Ўзбек терминологияси: бугунги ҳолати ва истиқболи. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2017. – Б.114-115.

24. Раҳмонов Ғ. Маънодош сўзларнинг китобий матнни шакллантиришдаги ўрни // Тил ва адабиёт фанини замонавий ўқитиш масалалари. Республика илмий-назарий конференция. – Тошкент, 2017. – Б.101-103.

ИЛОВАЛАР

1-жадвал

Нарса денотатли лексемалар СҚларида градуонимиянинг намоён бўлиши

Дифференциал семалар Лексемалар	Даража кўрсат- кичи	Эмоцио- наллик	Ортиқлик- камлик	Услубийлик	Қўлланиш доираси кенг ёки торлиги	Замонга муносабат
1	2	3	4	5	6	7
Буюм	+1	ижобий	0	китобий	кенг	0
наrsa	0	мўътадил	0	китобий	кенг	0
мол	-1	салбий	0	сўзлашув	кенг	0
мато(ҳ)	-2	салбий	0	сўзлашув	кенг	0
Совға	0	0	меъёрда	сўзлашув	кенг	0
ҳадя	-1	0	1 поғона кам	китобий	тор	0
тортиқ	-2	0	2 поғона кам	китобий	тор	0
туғфа	-3	0	3 поғона кам	китобий	тор	0
армуғон	-4	0	4 поғона кам	китобий	тор	0
инъом	-5	0	5 поғона кам	китобий	тор	0
Жамол	+4	ижобий	0	китобий	тор	0
ораз/узор/рухсо	+3	ижобий	0	китобий	тор	эски
р	+2	ижобий	0	китобий	тор	0
дийдор	+1	ижобий	0	китобий	тор	0
чехра	0	мўътадил	0	китобий	кенг	0
юз	-1	салбий	0	сўзлашув	кенг	0
бет	-2	салбий	0	сўзлашув	кенг	0
афт	-3	салбий	0	сўзлашув	кенг	0
башара	-4	салбий	0	сўзлашув	кенг	0
кепата						

2-жадвал

Белги–хусусият ходисасини ифодаловчи СҚларида градуонимиянинг намоён бўлиши

Дифференциал семалар Лексемалар	Даража кўрсат- кичи	Эмоцио- наллик	Ортиқлик- камлик	Услубий- лик	Қўлланиш доираси кенг ёки торлиги	Замон- га муно- сабат
1	2	3	4	5	6	7
Асорат	4	0	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
асар	3	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
нишон	2	0	1 поғона ортиқ.	китобий	тор	0
из	1	0	меъёрда	сўзлашув	кенг	0
Иснод	4	0	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
номус	3	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
ор	2	0	1 поғона ортиқ	китобий	тор	0
уят	1	0	меъёрда	китобий	кенг	0

салоҳият	5	0	4 поғона ортиқ	китобий	тор	0
истеъдод	4	0	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
қобилият	3	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
талант	2	0	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
лаёқат	1	0	меъёрда	сўзлашув	кенг	0

3-жадвал

Ҳаракат-ҳолат ҳодисали СҚларида градуонимиянинг намоён бўлиши

Дифференциал семалар Лексемалар	Даража кўрсат- кичи	Эмоци- оналлик	Ортиқлик- камлик	Услужийлик	Қўлланиш доираси кенг ёки торлиги	Замонга муносабат
1	2	3	4	5	6	7
қашшоқлик	5	0	2 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
фақирлик	4	0	1 поғона ортиқ	китобий	тор	0
камбағаллик	3	0	меъёрда	китобий	кенг	0
муҳтожлик	2	0	1 поғона кам	китобий	тор	0
йўқчилик	1	0	2 поғона кам	китобий	кенг	0
саргардон	3	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
сарсон	2	0	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
овора	1	0	меъёрда	китобий	кенг	0
зим-зиё	4	0	3 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
зимистон	3	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
зулмат	2	0	1 поғона ортиқ	китобий	тор	0
коронғилик	1	0	меъёрда	сўзлашув	кенг	0

4-жадвал

Воқеа-ҳодиса денотатли СҚларида градуонимиянинг намоён бўлиши

Дифференциал семалар Лексемалар	Даража кўрсат- кичи	Эмоци- оналлик	Ортиқлик- камлик	Услужий- лик	Қўлланиш доираси кенг ёки торлиги	Замон- га муно- сабат
1	2	3	4	5	6	7
камолот	5	0	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
камол	4	0	2 поғона ортиқ.	китобий	тор	0
етуклик	3	0	1 поғона ортиқ.	китобий	кенг	0
балоғат	2	0	меъёрда	китобий	кенг	0
воя	1	0	1 поғона кам	сўзлашув	кенг	0
душманлик	3	0	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
адоват	2	0	меъёрда	китобий	тор	0
келишмовчилик	1	0	1 поғона кам	китобий	кенг	0
Иллат	5	0	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
кусур	4	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
нукс/нуксон	3	0	1 поғона ортиқ	китобий	тор	0
айб	2	0	меъёрда	китобий	кенг	0
камчилик	1	0	1 поғона кам	китобий	кенг	0
Тўзон	4	0	1 поғона ортиқ	китобий	тор	0
чанг	3	0	меъёрда	китобий	кенг	0
гард	2	0	1 поғона кам	китобий	тор	0
ғубор	1	0	2 поғона кам	китобий	тор	0
кибр-ҳаво	-1	ижобий	0	китобий	тор	0
димоғ	0	мўътадил	0	сўзлашув	кенг	0
ғурур	+1	ижобий	0	китобий	тор	0
салоҳият	5	0	4 поғона ортиқ	китобий	тор	0

истеъдод	4	0	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
қобилият	3	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
талант	2	0	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
лаёқат	1	0	меъёрда	сўзлашув	кенг	0

5-жадвал

Ўрин-жой денотатли СҚларида градуонимиянинг намоён бўлиши

Дифференциал семалар Лексемалар	Даража кўрсат- кичи	Эмоцио - наллик	Ортиқлик- камлик	Услужийлик	Қўлланиш доираси кенг ёки торлиги	Замонга муносабат
1	2	3	4	5	6	7
гулистон	5	0	5 поғона ортиқ	китобий	тор	0
бўстон	4	0	4 поғона ортиқ	китобий	тор	0
гулшан	3	0	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
чаман/чаманзор	2	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
гулбоғ	1	0	1 поғона ортиқ	китобий	тор	0
гулзор	0	0	меъёрда	китобий	кенг	0
Соя	3	0	меъёрда	сўзлашув	кенг	0
кўланка	2	0	1 поғона кам	китобий	тор	0
кўлка/кўлача	1	0	2 поғона кам	китобий	тор	0

6-жадвал

Шахс денотатли СҚларида градуонимиянинг ифодаланиши

Дифференциал семалар Лексемалар	Даража кўрсат- кичи	Эмоци- оналлик	Ортиқлик- камлик	Услужийлик	Қўлланиш доираси кенг ёки торлиги	Замон- га муно- сабат
1	2	3	4	5	6	7
қаллоб	4	0	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
фирибгар	3	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
товламачи	2	0	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
алдамчи	1	0	меъёрда	сўзлашув	кенг	0
лўттибоз	3	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
найрангбоз	2	0	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
хийлагар	1	0	меъёрда	китобий	тор	0
башар	3	ижобий	0	китобий	тор	0
инсон	2	ижобий	0	китобий	тор	0
киши	1	ижобий	0	китобий	тор	0
одам	0	мўътадил	0	китобий	кенг	0
кимса	-1	салбий	0	сўзлашув	кенг	0
хизматчи	+1	ижобий	0	китобий	кенг	0
хизматкор	0	мўътадил	0	китобий	кенг	0
малай	-1	салбий	0	сўзлашув	тор	0
мўйсафид	+1	ижобий	0	китобий	тор	0
оқсоқол	+2	ижобий	0	китобий	тор	0
қари/қария	+3	ижобий	0	китобий	кенг	0
кекса	+4	ижобий	0	китобий	кенг	0
чол	0	мўътадил	0	китобий	кенг	0
бобой	-1	салбий	0	сўзлашув	кенг	0

Хусусият билдирувчи СҚларида градуонимиянинг ифодаланиши

Дифференциал семалар Лексемалар	Даража кўрсат- кичи	Эмоцио- наллик	Ортиқлик- камлик	Услужийлик	Қўлланиш доираси кенг ёки торлиги	Замонга муносабат
1	2	3	4	5	6	7
оқил	5	ижобий	1 поғона ортиқ	китобий	тор	0
ақлли	4	ижобий	меъёрда	китобий	кенг	0
каллали	3	ижобий	1 поғона кам	сўзлашув	кенг	0
мияли	2	ижобий	2 поғона кам	сўзлашув	кенг	0
эсли	1	ижобий	3 поғона кам	сўзлашув	кенг	0
латта	3	салбий	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
ландовур	6	салбий	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
лаванд/эпашанг	5	салбий	1 поғона ортиқ	китобий	тор	0
лапашанг	4	салбий	меъёрда	сўзлашув	кенг	0
бўш-баёв	3	салбий	1 поғона кам	сўзлашув	кенг	0
бўшанг	2	салбий	2 поғона кам	сўзлашув	кенг	0
ношуд	1	салбий	3 поғона кам	сўзлашув	кенг	0
золим	5	салбий	4 поғона ортиқ	китобий	тор	0
қахрли	4	салбий	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
шафқатсиз	3	салбий	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
бераҳм	2	салбий	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
раҳмсиз	1	салбий	меъёрда	китобий	кенг	0

Ҳолат билдирувчи СҚларида градуонимиянинг ифодаланиши

Дифференциал семалар Лексемалар	Даража кўрсат- кичи	Эмоцио- наллик	Ортиқлик- камлик	Услужий- лик	Қўлла- ниш доираси кенг ёки торлиги	Замон- га муно- сабат
1	2	3	4	5	6	7
забардаст	3	ижобий	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
бакувват	2	ижобий	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
кучли	1	ижобий	меъёрда	китобий	кенг	0
гуноҳкор	3	салбий	2 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
айбдор	2	салбий	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
айбли	1	салбий	меъёрда	китобий	кенг	0
бадном	3	салбий	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
шарманда/шармисор	2	салбий	1 поғона ортиқ	сўзлашув	кенг	0
уятли	1	салбий	меъёрда	китобий	кенг	0
қашшоқ	8	0	5 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
гадо	7	0	4 поғона ортиқ	сўзлашув	кенг	0
йўқсил	6	0	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
фақир	5	0	2 поғона ортиқ	китобий	тор	0
мискин	4	0	1 поғона ортиқ	китобий	тор	0
камбағал	3	0	меъёрда	китобий	кенг	0
бечора	2	0	1 поғона кам	китобий	кенг	0
бечораҳол	1	0	2 поғона кам	китобий	кенг	0

**Шакл-кўриниш билдирувчи СҚларида градуонимия ходисасининг
намоён бўлиши**

Дифференциал семалар Лексемалар	Даража кўрсат- кичи	Эмоцио- наллик	Ортиқлик- камлик	Услужийл ик	Қўлланиш доираси кенг ёки торлиги	Замонга муносабат
1	2	3	4	5	6	7
коматдор	+4	4 ижобий	0	китобий	тор	0
барваста	+3	3 ижобий	0	китобий	тор	0
норғул	+2	2 ижобий	0	китобий	тор	0
жуссали	+1	1 ижобий	0	китобий	тор	0
гавдали	0	мўътадил	0	китобий	кенг	0
барзанги	-1	1 салбий	0	китобий	тор	0
узун	+2	2 ижобий	0	китобий	тор	0
дароз	+1	1 ижобий	0	китобий	тор	0
новча	0	мўътадил	0	сўзлашув	кенг	0
найнов	-1	1 салбий	0	китобий	кенг	0
башанг	+3	3 ижобий	0	китобий	кенг	0
пўрим	+2	2 ижобий	0	сўзлашув	кенг	0
фасон	+1	1 ижобий	0	сўзлашув	кенг	0
олифта	0	мўътадил	0	китобий	кенг	0
сатанг	-1	1 салбий	0	китобий	кенг	0

**Ҳажм-ўлчов, маза-таъм ва ранг билдирувчи СҚларида
градуонимиянинг шаклланишини ифодаловчи жадвал**

Дифференциал семалар Лексемалар	Даража кўрсат- кичи	Эмоцио- наллик	Ортиқлик- камлик	Услу- бийлик	Қўлланиш доираси кенг ёки торлиги	Замонга муносабат
1	2	3	4	5	6	7
гигант	6	0	5 поғона ортиқ	китобий	тор	0
улуг/улкан/буюк	5	0	4 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
азим/азамат	4	0	3 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
ҳайбатли/баҳайбат	3	0	2 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
йирик	2	0	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
катта	1	0	меъёрда	китобий	кенг	0
зил-замбил	5	0	4 поғона ортиқ	сўзлашув	кенг	0
зил	4	0	3 поғона ортиқ	сўзлашув	кенг	0
зилдек	3	0	2 поғона ортиқ	сўзлашув	кенг	0
вазмин	2	0	1 поғона ортиқ	китобий	тор	0
оғир	1	0	меъёрда	китобий	кенг	0
лазиз	6	ижобий	4 поғона ортиқ	китобий	тор	0
лаззатли	5	ижобий	3 поғона ортиқ	китобий	тор	0
ширин/тотли	4	ижобий	2 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
хуштаъм/хушрўй	3	ижобий	1 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
мазали	2	ижобий	меъёрда	китобий	кенг	0
таъмли	1	ижобий	1 поғона кам	китобий	кенг	0
қирмизи	3	0	2 поғона ортиқ	китобий	кенг	0
ол	2	0	1 поғона кам	китобий	тор	эскирган
қизил	1	0	меъёрда	китобий	кенг	0

Автореферат «FarDU. Ilmiy xabarlar – научный вестник ФерГУ» журналі тахририятида тахрирдан ўтказилди (_____ йил).

Босишга рухсат этилди: 10.06.2019 йил
Бичими 60x84 ¹/₁₆. «Times New Roman»
гарнитурада рақамли босма усулда чоп этилди.
Шартли босма табоғи 3,375. Адади 100. Буюртма № ***

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Асосий кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Зиёлилар кўчаси, 13-уй.